Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 28 пятница № 222 (14422)

1925 чылда үзеңделгенниге Өртээ 3 кап.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың сентябрь 26-да дүжүт ажаалдазын доозар, 1990 чылдың тараазын, чимис-ногаа продукциязын болгаш картофелин садып алырын күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында доктаал хүлээп алган.

Дүжүт ажаалдазының ажылдарын доозарының байдалы чурттуң дыка хөй девискээрлеринде чидигленген деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарының, ол ышкаш чамдык черлерде эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың хоорай база көдээ органнарының ажылында организас чок, сагылга-чурум кошкаткан, дугуржулга чок чоруктарының үржүнда өстүрүп алдынган көдээ ажыл-агый продукциязының дыка хөй кезии ажаал алдынмазының дорт айыылынга таварышкан. Картофель болгаш ногаа ажаалдазы, белеткели болгаш ол продукцияны үлетпүрүңү улуг-улуг төптеринче, ылаңгыя Москва болгаш Ленинград хоорайларже сөөртүү дыка оожум чоруп турар.

Чамдык колхозтар болгаш совхозтар тараа садарын көвүдедир арга чогундан ону күрүне курлавырынче киирер талазы-биле кереэлиг хүлээлгелерин күүсетпейн турар, ол чорук нинти эвилелдиң база республикаларның тараа фондуларын тургузарын нарыладып турар болгаш чурттакчы чонну хлеб болгаш хлеб продуктулары-биле хандырарынга улуг бергелерни таварыштырып, мал ажылынга комбикорм кылырының көрдүнген хемчээлин күүсетпезинге чедирип болур.

Дүжүт ажаалдазында болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының белеткелинде тургустунган байдалды чогумчалыг эвес деп санавышаан, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаадыры болза:

1. Дүжүт ажаалдазын доозары-биле болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын белеткээри-биле холбашкан бүгү айтырыгларны дарый чугаалажып көөрүн болгаш өстүрүп алган дүжүттү камгалаар талазы-биле онза хемчегларни алырын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чазактарынга, улус депутаттарының край, область болгаш районнар Советтериниң күүсекчи комитеттеринге саналдаар. Эргежок чугула апарган таварылгада дүжүт ажаалдазын доозарынче дараазында кижилерни хаара тудар:

бүдүрүлгелернин, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылчыннарын, албан-хаакчыларын, инженер-техниктиг ажылдакчыларын болгаш өске-даа ажылдакчыларын, чамдык албан черлериниң болгаш организацияларның ажылын түр соксадырынга чедир;

чүк автомобильдерин (чолаачы составы-биле кады) болгаш бүдүрүлгелернин, албан черлериниң болгаш организацияларның, оларның кайы ведомствога чагыртыры хамаан чокка, өскедаа транспорт херектелдерин, чүүлдер, сава аймаа, савалап шарыыр болгаш өскедаа чүүлдер-биле хандырылгада кандыг-бир үзүктелишкин болдурбазынче онза кичээнгейни салыр.

5. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязы, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлели, Белорус ССР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың октябрь 31-де хүлээп алганы «1990 чылда ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының дугайында» доктаалынга дүүштүр турган күрүне чагыын барымдаалап, колхозтарның, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң күрүне курлавырларынче тараа садарын 1990 чылдың ноябрь 1-ге чедир долу хемчээлби-биле хандырар.

РСФСР-ниң Соңгу-Кавказ, Кара хөрзүннүг төп, Урал болгаш Барыын-Сибирь районнарының, Украин ССР-ниң, Казах ССР-ниң болгаш чурттуң бедик дүжүттү өстүрүп алган өске-даа девискээрлериниң колхозтарының болгаш совхозтарының күш-ажылчы коллективтерин боттарының аргаларын база катап санап көөрүн база күрүнеге кереэлиг хүлээлгеден ажыр эң хөй тараанны садарын ССРЭ-ниң чазаа кыйгырып тур.

6. Күрүне курлавырынче тараа киирер талазы-биле кереэлиг хүлээлгелерни күүсеткен база ажыр күүсеткен дээш идиг бээр сорулга-биле колхозтарга, совхозтарга болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге күрүне курлавырларны шиитпири-биле бо сорулгаларга тускайлаан материал-техниктиг ховар нурлавырларны болгаш бараанларны утку-штур садар талазы-биле аргаларны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери долузу-биле ажыглаар.

Керээлиг хүлээлгеден ажыр күрүнеге тараа сатканы дээш материал-техниктиг курлавырларны ажылагыйларга уткуштур садарының доктааттынган чурумун чамдык областарга, крайларга болгаш республикаларга хажыткан таварылгалар болганын барымдаалааш, бо сорулгаларга тускайлаан курлавырларны чүгле көрдүнген черлеринге ажыглаары дээш хууда харыысалгалыг кижилерни (төп болгаш республика органнарының удуртукчуларындан) тургузарын ССРЭ-ниң Күрхандырылгазынга болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязынга дагзыр, эвилелдешкен республикаларның чазактарынга сүмелээр.

7. Чурттакчы чондан, колхозтардан болгаш совхозтардан картофельди болгаш чимис-ногаа продукциязын садып алыр талазы-биле ажылды Центросоюз, эвилелдешкен республикаларның, крайларның болгаш областарның хереглекчилер эвилелдери шиитпирлии-биле идепкейжидер болгаш оларны улуг-улуг хоорайларже база үлетпүр төптеринче чүдүрерин организастаар.

8. Улус депутаттарының Москва, Ленинград хоорай, өске-даа улуг-улуг хоорай болгаш үлетпүр төптеринин Советтериниң күүсекчи комитеттери шалыпчы, инициативтиг ажылдакчылардан оперативтиг бөлүктү дарый тургузар болгаш оларны көдээ ажыл-агый продукциязы белеткел турар черлерже чорудар, картофель болгаш ногаа садып алыр талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээринге, оларны боттарының девискээрлеринче чорударын организастаарынга эргежок чугула бүрүн эргелерни тыпсыр.

9. Күрүненің тараа курлавырларын 1990 чылдың дүжүүдүнден ажыглаарының амгы күштүг болуп турар чурумун арттырарын ажыктыг деп санаар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязының күрүненің тараа курлавырларын мөөңнээр, сөөртүр болгаш ажыглаар айтырыглар талазы-биле айтыышкыннары оларның кайы ведомствога чагыртыры хамаан чокка бүгү организацияларга албан болурун доктаадын тургузаар.

10. Көдээ ажыл-агый продукциязын оорлап, дилеп, садып ал, ону чедирерин база садарын будулдуруп турар кижилерниң хоойлуга таарышпас кандыгдаа үүлгедиишкиннерин ССРЭ-ниң Иштики хереклер министерствозу үзе шавар.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Дээди Советтиң палаталарының сентябрь 26-да болган каттышкан хуралынга «Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунун болгаш шажың организацияларының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин чугаалажып көөрүн уламчылаан. Ук төлевилелди сессияның моон мурнунда болган бир хуралынга чугаалажып көргеш, чедир ажылдап кылыры-биле хамаарышкан комитет болгаш комиссияже дедир чоруткан турган.

Эде кылдынган төлевилелдиң дугайында дыңнадыгны Дээди Советтиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң мурнундан А. Е. Себенцов кылган. Төлевилелди солуннарга парлаан соонда чурттуң чонундан хөй саналдар болгаш эдилгелер келген. Парламентиге бо айтырыг талазы-биле бүдүн чартык муң ажыг чагаа келген. Чоннун киирип келген саналдарын база бирги номчулгада депутаттарын киирген эдилгелерин эде кылдынган төлевилелде барымдаалап көрген.

Төлевилелге хамаарыштыр чүве чугаалаары-биле Бүгү Рустың патриарыгы, ССРЭ-ниң улус депуталы II Алексий бир дугаарында сес алган. Орус православ шажынның баштыңы төлевилелге киирзе чогуур деп санаан саналдарын киирген бижикти хуралдың дарга-зынга дамчыдып бергеш, чугаалажып турар айтырыгның философчу ужур-дузазынга доктааган. Кижилерниң чүдүлгелиг болур-болбазының дугайында айтырыг оларның амыдыралының чугула талазынга хамаарышкан чугула айтырыг болур. Бистиң чуртувуста шажын ажылдакчылары кижилерниң мөзү-шынар кижиндилгезинче улуг кичээнгейни салып турар. Кижилерни угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле арыг-чаагай болдурары кижиндилгениң эң чугула айтырыы. Бистер, шажын ажылдакчылары, нинтилелдиң будуруп кылып каан кандыг-бир материалдыг кежиин үлежип алырын негевейн турар бис. Бистер чонувуска шыдаар шаавыс-биле дузалажырын күзеп турар бис. Ынчангаш шажынчыларның чонга бараан болурун кызыгаарлап турар чүүлдерни эде көөрү чугула деп, ол чугаалаан.

Шажынны күрүнеден болгаш школадан ажылап турарының дугайында айтырыгларга хамаарыштыр чугаа болган. Шажын сургуулун аныяк-өскенге, ылаңгыя школачыларга өөредир-өөретпезинин дугайында улуг дискуссия болган. Чамдык депутаттар ону школаларга факультатив хевирлиг кылдыр киирер, а бир чамдыктары школаларга шажын эртеми башкылавас деп саналдарны киирип турган. Санал бергеннериң хөй кезии шажын сургуулун кижилерниң күзелин барымдаалап тускай черлерге өөредир херек деп бадыткалды кылган.

Хоойлу төлевилелин тустус чүүлдер аайы-биле чугаалажып көөрүн уламчылап турар.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруунуң магадылалын хандырар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

Чуртта социал дүшкүүрлүг чорук Тыва АССР-де база бар болуп турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннери чыл бүрүде көвүдеп турар, националдар аразының харылзаалары сөөлгү үеде чидигленген. Байдалды экижидер талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер четпес болуп турар. Бодунуң айыыл чок чоруу дээш бүзүрел чок сестир чорук чоннуң чамдык кезээнде, хамыктың мурнунда, орус дылдыг кезээнде бар апарган, ындыг байдал республикадан дашкаар оларның чоруурун болдурган.

Республиканың чурттакчы бүрүзүнүң националындан, дылындан, үүдүлгезинден, политиктиг угланыышкынындан хамаарылга чокка оон хамааты эргелерин болгаш хосталгаларын магадылап камгалаарының чайгылыш чок эргежок чугулазын барымдаалап, ССРЭ Конституциязын, РСФСР-ниң Конституциязын, Тыва АССР-ниң Конституциязын, өске-даа хоойлужудулга актыларын удуртулга болдурбушаан. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Эрге-чагырганың дээди хоойлужудулга органы болур республиканың Дээди Соведи чоннуң тура-соруун илергейлевишаан, хамаатыларның амы-тынынче, кадыкшылынче, ат-алдарынче болгаш төлептиг чоруунче, өнүү-хөренги база өске-даа эргелеринче кандыг-даа халдаашкыннардан камгалаарын база оларга айыыл чок болурун күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарны дамчыштыр хандырар.

2. Кемниг халдаашкыннардан хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарын күштелдиреринің, националисчи, экстремисчи илерээшкиннерни шиитпирлиг соксадырының эргежок чугулазын Тыва АССР-ниң Дээди Соведи онзалап демдеглевишаан, күштүг боол турар хоойлуларны, «Хамаатыларның национал деп эргезинче халдаашкыннар болгаш ССР Эвилелиниң девискээриниң чаңгыс аай чоруун күш-биле үрээни дээш харыысалганы күштелдирер дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузун, РСФСР-ниң Кеземче кодекзинин 74 үүлүн шыңгыы удуртулга болдуруп турган, хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң, националдар аразының өжээннежилгезин база ылгай көрүүшкүүн өскүткенинин, национальды дээш национал төлептиг чорукту дорамчылаанының, эргелерин үрээнинин, өнчүк-төңгээлиг чугаалары нептереткенинин факт бүрүзүн ханызы-биле сайгарарын, хоойлу өзугаар принципиалдыг көөрүн хоойлу-дүрүм камгалаар органнардан негеп тур. Хоойлу-дүрүм камгалаар бүгү механизмин, хоойлунуң күжүн бүрүнү-биле ажыглаар, буруулуг кижилерге хамаарыштыр административтиг болгаш кеземченің салдар чедиреринің дээштиг хемчеглерин боттандырар.

3. Республиканың Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери, күрүне болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчулары национальдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар, эрге-хоойлуну болгаш сагылга-чурумну быжыглаар, улус ажыл-агый адырларының таарымчалыг ажылдаарын хандырар талазы-биле ажылды күштелдирер. Бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны, ол ышкаш чонну нефть продуктулары, электроэнергия, бирги эәлчегнин эргежок чугула бараанны-биле үзүктелишкин чок хандырарынче онза кичээнгейни угландырар. Чурттакчылыг черлерде, күш-ажылчы коллективтерде чөвүлдээлиг байдалдарны дүрген анализтеп көөр, социал-амыдырал адырга таарымча чок илерээшкиннерни баш бурунгаар болдурбас талазы-биле тодаргай хемчеглерин алыр.

4. Улус депутаттарының хоорай, район, суур, көдээ Советтери, оларның күүсекомнары, ажыл-агый органнары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери, хөй-нинти организациялары национализмнің болгаш шовинизмиң илерээшкиннеринге, кижилер аразынга национал ылгай көрүүшкүнүү өскүткен фактыларга хамаарыштыр бүгү-нинти буруу шавыышкынны болгаш эптеш чок чоруктуң байдалын бүгү чер болганга тургузар, ындыг илерээшкиннерни болгаш фактыларны ажылчы чоннар коллективтеринге, хамаатыларның чыыштарынга, аныяктарның хуралдарынга чугаалажып көөрүн организастаар ужурлуг. Кудумчуларга, хөй-нинти черлеринге өзулуг корум-чурумну хандырар, күш-ажылчы коллективтерге, ылаңгыя ажылдап болгаш өөренип турар аныяктар ортузунга сагылга-чурумну быжыглаар, арагалаар чорукка, алкоголизмге, боттары арага кылырынга, кара-таакпы аймаан ажыглаарынга удур демиселди күштелдирер, таарымча чок ол илерээшкиннер кем-херек үүлгедиишкиннеринге, хоойлу-дүрүм үрээшкиннеринге чедирер кол чылдагааннар болуп турар.

5. Бүгү деңнелдерниң улус депутаттары оларга тывыскан эргелерни болгаш бүрүн эрге-хүлээлгелерни ажыглавышаан, хөй-нинтиниң корум-чурумун быжыглаарынга, национальдар аразының харылзааларының культуразын бедидеринге бүгү тала-биле идигни бээр ужурлуг. Кылган ажылының дугайында бо чылдың октябрь—ноябрьда соңгукчуларының мурнунга илеткеп бээр ужурлуг.

* * *

Тайбың-шөлээн болгаш сарыылдыг угаанныг болурунче, тургустунуп келген бергелерни дем-биле ажып эртеринче, социал-экономиктиг улам ыңайгы хөгжүлдениң сорулгаларын боттандырарынче республиканың бүгү хамаатыларын Тыва АССР-ниң Дээди Соведи кыйгырып тур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың сентябрь 20.

Каа-Хем районнуң ажыл-агыйларында дүжүт ажаалдазы үргүлчүлевишаан. Бөгүнге чедир районнуң чер ажылдыглары 5832 гектарда тараа культураларын кестиргеш, оон 3229 тонна дүжүттү бастырып алган. Бир гектарга онааштыр дүжүт ортумаа-биле 7,4 центнер болган.

Ажаалдада техниканың туруушкунуң болдурбас дизе, баштай-ла кывар-чаар материалларны үзүктелдирбес ужурлуг. «Бурунгаар» совхозтуң чолаачызы Александр Намчын-оол «ГАЗ-53» машинаны беш чыл ажыг үеде башкарып келген. Эрткен чазын ол «бензовоз» машинаны хүлээп алгаш, ажыл-агыйның № 1 Хайырлыг бригадазында ажылдап турар.

ЧУРУКТА: чолаачы А. Намчын-оол.

Вячеслав МОНГУШ.

ШАҢНАЛДАРЫ—ИРТТЕР

Бо хүннерде Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта мал чеминиң белеткели кидин түлүк чоруп турар. Ажыл-агыйның сигенчилери 1368 тонна сигенин, 200 тонна сенажты белеткээн. Ол дээрге планның дөртен ажыг хуузу болуп турар.

Совхозтуң дирекциязы, профзвилел комитеди сигенчилерге таарымчалыг байдалды тургускан. Августуң сөөлгү хонуктарындан бээр агаар аяскаш, мал чеминиң белеткелин дыка шуудады берген. Аъш-чем болгаш техника-биле хандырылга эки.

Соцчарыштың түннелин он хонуктап үндүрүп турар. Сөөлгү он хонуктуң түннелинде Алдай Викторнуң сес кижи составтыг керээлиг звенозу болгаш өг-бүле керээлиг, хол кадыыры-биле сиген белеткээр Отчугаш Канчыырның звенозу тиилекчи болганнар. Оларны ирттер-биле шаңнаан. Хол кадыыры-биле сиген кезип, белеткээр Кадыр-оол Хертектиң механизастаттынган Биче-оол Доржунуң, Кызыл-оол Хомушкунуң звенолары акша шаңналын алгылаан.

Мал чеминиң белеткелинде район төвүнден үш коллектив киржип турар. Эмнелге болгаш культура ажылдакчылары идепкейлиг киржип, 25 тонна сигенни кылган.

Совхозтуң девискээринде мал чеми элбек үнген. Ынчангаш соцчарыштыг «Кара-Хөл» совхозка 100 тоннаны кезип, белеткеп алыры-биле хөй чылдыг сиген шөлүн берген.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Шериг албанының доктааткан хуусаазын эрттирген шериг-албанныларны ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээлениннден курлавырже халаштырар дугайында болгаш 1990 чылдың октябрь—декабрьда шериг албанынче хамаатыларның ээлчеглиг келдиртиишкининиң дугайында

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИН ДОКТААЛЫ.

1990 чылдың сентябрь 25. № 961 Москва, Кремль.

«Бүгү-нинти шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун күүседирибиле холбаштыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Шериг албанының доктааткан хуусаазын эрттирген шериг-албанныларны 1990 чылдың октябрь-декабрьда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээлениннден халаар.

2. Келдиртиишкин хүүнге чедир 18 харлаан база шериг албанынче келдиртирин соңгаарладыр эргези чок эр хамаатыларны, ол ышкаш келдиртиишкинни соңгаарладаткан хуусаазы төнген оон улуг назылыг хамаатыларны ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээлениннден халаар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы
Н. РЫЖКОВ.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи М. ШКАБАРДНЛ.

МОСКВА: БАЙДАЛ КОНЧУГ НАРЫН

Социал-экономиктиг айтырыгларны болур-чогуурубиле шиитпирлевейн турарындан найысылалдың чурттакчы чонунуң чугула хереглелдиң бараанны, ылаңгыя аъш-чем-биле хандырылгазы чоорту баксырап бар чыдар, ол чорук кончуг нарын байдалга чедире берип болур апарган.

Тургустунуп келген ол нарын байдалды партиянын Москва хоорай комителинин бюрозунга сентябрь 26-да чугаалашкан. Нинтилел будурүлгезиниң хемчээлинин кудулааны, акша-бараан харылзааларының баланс чок апарганы, ажыл-агыйжы харылзааларның будулганы демдеглеттинген. Чоннуң хереглел бараанларын будуреринің хемчээли акша орулгаларының өзүлдезиндеп үш катап кудулаан. Тудугнун темпизи кудулаанындан 25 мун квартира, 50 школа болгаш уруглар албан черлери, кадык камгалалының 20 объектизи болгаш амыдырал хандырылгазының өске-даа тудулары чедир кылдынмас. Москвачыларның ногаа болгаш кат-чимис-биле хандырылгазында берге байдал тургустунган. Хоорайның транспорт, коммунал-амыдырал болгаш өскелаа будурүлгелериниң ажылында четпестер хөй.

Ол бүгү үүлдер кижилериниң сеткил-хөөнүге багай салдарны чедирип, янзы-бүрү корум-чурум үрээшкиннерни болдуруп, эрге-чагырга органнарының ат-алдарын баксырадып турар. Ындыг турбуже, хооркүүскомнун хүлээп ап турар шиитпирлери нинти хевирлиг бооп, чоннуң негелде-хереглелин толаргай өөренип көрбейн турар. Хоорай биле районнар: Советтер биле ажыл-агый органнарының, Советтер биле оларның күүскомнарының аразында бүрүн эргелер толаргай ангылаттынмаанындан, нинти байдал баксырап бар чыдар. Ажыл-агыйны углап башкарарының эргидеги арга-методтарын ап октаашкаш, чамдык удуртукчулар амгы үеде канчаар ажылдаарының аайын тыппастааш турып берген. Амгы үеде партия бодунуң эрге-хүлээлгелерин өскерткен, ажыл-агый черлериниң ажыдына киришпес апарган, а Советтер хамаарышкан черлериниде ажыл-агый чорудулгазын холга тудуп албаан.

Бистер кайы-бир кижиин буруудадыр, четпестерни өскелерже чая каар дээш чыглып келбээн бис. Хоорайда тургустуна берген нарын байдалдан уштунуп алырының оруктарын дилеп тывар, хоорайның ажыл-амыдыралын экижидерин бир демниг сүмележип алыр дээш чыглып келген бис деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партия Москва хооркомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьев онзалап демдеглээн.

Хоорайның партия организацияларының болгаш коммунистериниң коммунист бүрүзү үш хүн дургузунда Москва чоогунун ажылагыйларына ногаа, картофель ажаажып ажылдаар дээн эгелекчи саналын бюро деткээн.

(СЭТА).

«Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Г. З. Черниковка тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Театр уран чүүлүнге киирген ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Тыва республиканың хөгжүмшин театрының артизи Георгий Захарович Черниковка тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың сентябрь 25.

«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты К.-С. Д. Будук-оолга тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Культурага киирген ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тываның «Билиг» нинтилелиниң республика организациязының баштаар черинин даргазының бирги оралакчызы Кара-Сал Домбаланович Будук-оолга тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың сентябрь 25.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының турар черинин адрезин РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зы парт-ния организацияларына болгаш коммунистерге дыңнадып тур: 103132. Москва хоорай, Куйбышев кудумчузу 8/4 дугаарлыг бажың.

Айтырыг билип алыр телефоннарның дугаарлары: 206-59-27, 206-23-56.

ДЫҢНАДЫГ

Партийжи амыдырал

ОТЧЁТТУГ ҮЕНИҢ ИШТИНДЕ

Мөнгүн-Тайга районуң коммунистериниң бот-идепкейлиг киржилгези-биле отчёттуг ийи чыл иштинде районуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге эвээш эвес чаартылгалар болган. Чижээ, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз 200 баш өки шынарлыг чөөк бөөр өскүлерни Алтайдан, баят уксаалыг 220 кошкарны Моолдан садып алган. Чамдык коммунистер боттарының күзел-биле малчынай берген. Салчак Ангыр башы, Вера Кечил, Александр Хертек мал малдаар хүндүткелдиг үлеже кирген.

Тудуг-суур хөгжүп турар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз эткен чылын 1 млн. ажыг, бо чылын 600 муң туйбуну кылган. Олла совхоз чаа столоваяны, чунар-бажыңны, ол ышкаш 27 орунлуг общежитиени ажыглалга киирер. Өске-даа тудуглар немешкилээн.

Коммунистер аразында партия, чазакты бактаар, кады ажылдап турар эш-өөрүн кызып-кыяр, эрге-дужаал сүрерлер чок деп болур. Эки тура-биле партийжи биледин, дужааган кижи чок. Ол ышкаш Уставтың негелделерини карыызы-биле хажыткан, ажылын санларатка, кем-херек үүлгеткен дээш партиядан үндүртеннер чок болган. Бир кижи биледин чылдагаан чок чидирген дээш үндүткен, ийи кижи кандидат стажын эртип шыдаваан, арага-дарыже хандып турганы дээш 10 коммунист үчёт карточказынче кирер бижиткен, оон куду хемчеглерни 23 коммуниске партия организациялары онааган.

Партия райкому чорудар ажылдарны системалыг болдурары-биле ай санында календарлыг планнарны тургузуп, ацаа дүүштүр ажылдарны организастап келген. Ол чорук ажыл кижилерни доора чардыктырбазынга, хурал-чыыштарны эвээжедиринге дузалап келген. Соңгулдалыг активти киришчирип турган, күш-ажылчы коллективтерге райком хүннерни доктаамал эрттирип турар. Партия райкому кылып турар ажылының отчёттарын коммунистерге болгаш кежигүн эвестерге удаа-дараа илткеп берип, оларның санаалаларын, арга-сумелерин дыннап ап келген.

Национал чаңчылдарга, чүвүлелдерге, өг-бүлелер школачылар-биле кижизидилге ажылын бир демниг чорудуп турар. Олар аразында быжыг харылзаалыг.

Арага-дарыга сундулуг берге кижизидилгелиг уруглар-лыг өг-бүлелерни хайгаарала алган. Агитквартираларга хоойлу-дүрүм, өг-бүлеге кижизидилге темаларына хамаарышкан лекция, беседаларны доктаамал кылып, чоннуң хостуг, уезин ажыктыг, солун кылдыр организастап, темалыг кежээлерин эрттирип, чаагай чаңчылдарны аныяк-өскенге өөредип, тайылбырлаар ажылдарны доктаамал чорудуп турар. Ада-иелерниң уругларының өөредилге, кижизидилгези дээш бот харыысалгалыы бедээн. Ооң түңнелинде Ак-Чыраа, Найырал салбырларда ийи ортумак школада өөренікчилериң сагылга-чуруму ажыжип, сөөлгү айларда корум-чурум хажыдыышкыннары болбаан. Демниг ажылдарның түңнели эки болуп, кодээ Советтиң девискээринде оперативтиг байдал чогумчалыг болуп кел чыдар. Моон соңгаар бо хемчеглериниң утка-шынары, дээштин улам едиир дээрзи чугаажок.

Седип оол ИРГИТ.

Көдээ Совет: ооң ажыл-херээ

ХАРЫЛЗААЛЫГ АЖЫЛ—ЭКИ ТҮҢНЕЛДИГ

Бай-Тайга районуң Ээр-Хавак кодээ Советди (даргазы Д. С. Чыдым) чоокта чаа болуп эткен ээлчег чок сессиязынга кодээ Советтиң девискээринге корум-чурумну быжыглаарының талазы-биле боттандырып чорудар план-хемчеглерни ажылдап кылган. «Тээли» совхозтуң ажылчын комитединиң даргазы Демир-оол Хирваа башталан 15 кижиден тургустуган дүүштүүлге комиссиязы кем-херек үүлгедиишкиннерни баш удур болдурбас хемчеглерни ап, чурттакчы чоннуң ортузунда суртаал ажылын дээштин-биле чорудуп эгелээн. Ук комиссияның кежигүннеринде кодээ Советтиң даргазының оралакчызы Татьяна Күжүгет, совхозтуң удуртукчу ажылдакчылары, башкылар, эмчилер, агитквартиралар даргалары, милицияның участок шагдаазы хаара туттунган.

Комиссия кежигүннери ангы-ангы үстүп алгаш, кежээки үелерде рейдилерни организастап, бажыңнарны кезип, хоруглал черлериндеи чаа хосталып келген база ажыл чок аныяктар-биле кижизидилге айтырыгларынга хамаарышкан ажык чугааларны чорудуп, оларның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган ажылдарны кылып турар. Кодээ Советтиң девискээринде милицияның участок шагдаазы болуп чаа ажылдап эгелээн аныяк оол Баян-оол Саая кызымак чүткүлдүүн көргүзүп, чон-биле, ылангыя аныяктар-биле быжыг харылзааны тудуп, бот-боттарын билчириниң байдалын тургузуп, ажылдап турары өөрүнчүг. Ооң харыылап турар девискээри база улуг, Ак-Чыраа, Найырал салбырлар, Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы, Шат, Эдер-Күй девискээринде малчынар аалдары.

Моон мурнунда Ээр-Хавак кодээ Совединиң девискээринге кем-херек үүлгедиишкиннери хөй болуп турган. Ылангыя Найырал салбырдан эдээн хөй аныяктар кем-херек үүлгеткеш, шиитпирленнер. Сөөлгү үеде участок шагдаазын тургузуп, кем-херек үүлгедиишкиннерин баш удур болдурбазының чугула хемчеглерни ап эгелээннинден, суурларда база кодээ черлерде корум-чурум ажыжып турарын чон чугаалажып турар.

Школа, клуб, библиотека, эмнелге пунктузунуң ажылдакчылары, херээженнер чөвүлелдери, өг-бүлелер школачылар-биле кижизидилге ажылын бир демниг чорудуп турар. Олар аразында быжыг харылзаалыг.

УЛУГ ЭРГЕЛЕР ДЭЭРГЕ БЕДИК ХАРЫЫСАЛГА

«Партияның иштики харылзааларын кончуг ханызы-биле демократчытпайн чыткаш, СЭКП иштилелге бодунуң ужур-дузазын боттандырып шыдавас».

(Программныг медеглелдиң «Партияны демократчыдары» деп эгеден).

СЭКП-ниң чаа Уставы партия эге организацияларының, партийжи массаларның азы тодаргайлаарга, бүгү коммунистерниң эргелерин дыка калбарткан. Партияны чаартыр, ооң иштики амыдралын демократчыдар сорулгага ол дүгжүп турары маргылдаа чок.

Билдингир болуру-биле чаа Уставтың 17-ги парагравында чамдык домактарны эрги Уставтыы-биле деңнеп көрээлиңер. «Партияның эге организацияларын үштен эвээш эвес СЭКП кежигүнү бар турда, оларның хуралының шиитпири-биле тургузар болгаш чогуур партия райкому, хооркому бүрүткээр» деп чаа Уставта айытканн. Эрги Уставтың 50-ги парагравында эге организацияны СЭКП хооркому азы райкому тургузар деп биижээн. Оон алгаш көөрге, СЭКП кежигүннеринден үүгле бот-идепкей, эгелекчи чорук негеттинер. Эге организацияны тургузар бе, тургуспас бе деп айтырыгны ам СЭКП хооркому, райкому шиитпирлевес.

Чаа Уставты күштүг болдурган хүнден эгелеп (1990 чылдың июль 18-тен) партия эге организацияларына, бодап көөрге, кончуг бедик харыысалга онаашкан. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алыр, азы ооң хүрээлеңинден үндүрер айтырыгны чаа Уставтың 17-ги парагравын ёзугаар партия эге организациязы үзе шиитпирлээр эргени алган. Партияга хүлээп алган деп эге организацияның шиитпири хоорком азы райком бюрозу бадылаан соонда күштүг болур деп эрги Уставтың 4-кү парагравының «б» үүлүнге айытканн турган болгай. Ам СЭКП-ниң хүрээлеңинге киреринин күзээн кижини партия эге организациязы хүлээп алыр азы албас деп үзе шиитпирлеп каар, ол-ла. Оон алгаш көөрге, коммунистер, эге организациялар дыка улуг эргени алганы ол. Ону ханызы-биле медереп билип, бедик харыысалгалыг болуру билдингир.

Бедик негелделиг чорук, айтырыг шиитпирлээрде ону бүгү талалыг өөренип сайгарар арга амгы үеде партия эге организацияларында, коммунистерде, секретарьларда бар апарган. Ол болгаш өске-даа шыңгыы бодамчалыг чорукту негээр айтырыгларны олар шиитпирлеп шыдаптар шак мындыг демократтыг күш апаргаи деп бүзүрелин СЭКП-ниң XXVIII съездизи илереткеннинге анаа-ла таварылга эвес.

СЭКП-ниң хүрээлеңинге кирер азы коммунист алын ышкынып, партия билелиндеп чарлыры ышкаш шак мындыг нарыы, берге, кижиниң ат-алдарынга хамаарышкан айтырыгны эге организация, коммунистер сиза кичээнгейлиг, буу-хаа эвес, бүгү талазы-биле хынамчалыг өөренип көргеш, шиитпирни хүлээп алыры күзенчиг. Партияның сорулгаларын, Уставын угаан-медерели-биле сагыш-сеткилинден хүлээп көрбейн турар, таварылга болуп күзелин илереткен кижилер ооң хүрээлеңинче кирбезин дээш, шыгыы негелделиг болур. Коммунистер эге организация хүлээп алыышкынны кылып турган, оларның шиитпири адак сөөлгү, эң-не шиитпирлиг деп билири онза чугула.

Чаа Уставтың ол-ла 17-ги парагравында бодунуң иштики тургузуун канчалдыр шиитпирлээрин партия эге организациязы боду билир деп биижээн. Тодаргайлаарга, партбөлүктерни, цех партия организацияларын каяа, чеженги тургузарын эге организация боду шиитпирлээр эргелиг. Эрги Уставтың 53-кү парагравында партбөлүктерни, цех партия организацияларын СЭКП хооркому азы райкому тургузар дээн турган. Чоокку үеде болур хуралдарга улуг хемчээлдиг партия эге организациялары бодунуң тургузуун амгы чаа байлалдарга дүүштүр канчаар тургузуп алырын коммунистер-биле сумележип көөрү ажыктыг болур.

Оон ацгыда, 17-ги параграфта партия эге организациязының эргелерин калбартып, бот-башкарныр аргаларын улам күштелдирген. Эге организация бодунуң ажылының уг-шиин, аргахевирлерин, хуралдар эрттирер үезин (айда, кварталда, чылда наш катап), чурумун боттары тодарадыр. Акша-хөрөнгү, ажыл-агый айтырыгларын партия эге организациялары шиитпирлээр.

Бо болгаш өске-даа чаа, чугула үүлдер партия эге организацияларының иштики ажылдарынга ханы чаартылгаларны болдурган. Чаа Уставта чаа бодалдар ниити партияның чаартынарынга дүрген идиг берзин деп бодаар болза, ам коммунист бүрүзүнүң, секретарьның идепкейинден, оларның чаа Уставты хандыр бидириндеи аажок хамааржыр. Эге организацияларга берген улуг эргелер дээрге-ле бедик харыысалга-дыр.

Дудак ООРЖАК.
Партияның Улуг-Хем райкомунуң инструктору.

ДЕМНИГДЕ—КҮШТҮГ

Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар хемчеглерже улус депутаттарының Хайыракан кодээ Соведи, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң дирекциязы кичээнгейни угландырып турарлар. Кодээ Советтиң девискээринге корум-чурумну хайгаараар 120 кижи составтыг улусчу дружина отрядтары бар. Олар кежээниң-не дежурныйлаашкынче үнгеш, ону орай дүне доозуп турар. Дружиниктиң ажылының бир чедимчелиг үүлү чүл дээрге, оларга «Москвич-412» маркалыг фургонуг машинаны совхоз дирекциязының быжыглаана болур. Ооң ажыы аажок улуг.

Мурнуку чылдарда дружиниктиң эргелери, хүлээлгелери аажок бедик, аталдарлыг турган. Тускай хөрек демдектерлиг, шынзылгалыг кижилер кайы-даа өйде хөй-ниитиниң корум-чурумунуң байдалы дээш харыысалгалыг мен деп үүлдү медереп билир турган. Ам, хөй кезиннде, дежурныйлаашкынче үнери дээрге-ле, чүгле үе-шак арай деп-ле эрттирер, эренцейлеп каар чаңчыл апарган. Дружиниктиң ат-алдарын кодээ Совединиң чорудуп турары оралдажыышкыннары мактанчыг болбас арга чок. Чаагай эгелээшкинге район Совединиң күүскому орукту берип, бүгү талалыг деткинри күзенчиг.

Ажылчын милицияның кежигүү Павел Кара-Сал, суурда спорт чөвүлелиниң даргазы Анатолий Монгуш олар дружиниктиң ажылжыр билдилиг удуртун келгеннер. Оларга Хайыракан школазының (командири Дадар-оол Монгуш), уруглар садының (Саяна Ховадыг), МТМ-ниң (Владимир Монгуш) эки тура улусчу дружиналары улуг дузаны көргүзүп турарлар.

Каадыр оол ТУВАК.
Чөөп-Хемчик район.

АДА-ИЕЛЕРИВИСКЕ ЫНЧААР ДУЗАЛАШТЫВЫС

Олутта олча чок, чыдында чыргал чок деп тыва улустуң үлегер домааның утказын хандыр бодал көрээлиңер. Шимчеп-ле турар болза, бир-ле ажыл ыяап-ла бүдер. Амгы үеде республиканда мал чеми белеткээриниң темпизи дыка куду бооп турарын, ооң бир чылдагааны агаар-бойдуста дээр хөөннерниң дугайын бодап олур мен. Ийе, олуларга сиген боду кестине, бөлдүне бербес болгай. Ажылдаар апаар.

Бо чылын Мөнгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң өшкү биле сарлык орапы — Тсолайлыг девискээринге ошт-сиген эки үнген. Ынчалза-даа чамдык ыштагларның сиген үнер шөлүнде арай-ла чашпан хөй үнүп, өлеп үнер черлерни шыва алганын эскердим.

Малчынарның сиген кезер үезинде оларның хоорай, суурларда ажы-төлү база анаа олурбас, шуут-ла ол үезин кээрге, чамдыктары барып ажылдаксай бээр боор чүве. Мен база ындыг мен. Мактанышты дээш номчукчулар мени кыжырый бербезин.

Август ай сөөлзүреп турда, Тоорук биле Алдын-Херел дээр ийи дуңмамны эдертип алгаш, хоочун малчын адавыс Дастан Очурнуң сигении кылчын бээри-биле Үстүү-Теректиг деп черде ыштагга кежээликтей үжелээ чеде бердивис. Агаарлаа эки турар болза деп байгы сагыжывыс ындыг болган. Хонуп алгаш, эртеннде туруп кээривиске, агаар багай, чаан турар болду. Ам канчаар, манап турар эвес, кезин кирипкен бис. Өдектиң өлөөнин оода үжуруп каар, оон аязы бээрге, кургадып алгаш, шаанда араттарның аргазы-биле долгакташ, дыттарга кевире азып каар деп шиитпирледивис. Кайда боор! Хүнзедир чаттан. А ийи хонганының эртенинде шуут-ла хар чаттан, Дүүшке чедир аязырын манадыгыс. Чода ортузу чыгыы хар эриведи. Оон канчаар боор, аданевистиң аалынче чоруптувус. Ийи аттыг бис. Бирээвис ушкаштыг. Аалга ийи хондувус. Ам-на дээр аязы берген. Оон ам ачам база бис дөртеләэ бадыптывыс. Дөрт хонукта шыырак-ла ажылдаан бис. Чангыс-ла ол кыштагның девискээринден 4,5 тонна сигении долгааш, аскаш чаныпкан бис. Сигении шуудары, долгаары, оон дыттарга барып азары белен эвес ажыл. Бир долгак сигенниң деңзизи ортумаа-биле 3 килограмм болур чүве. А кыжын малга бээрге шынарын чүү дээр силер. Дыкала хоолулуг боор. Сигении шак ынчалдыр белеткээри дыка-ла бүзүрелдиг арга ийин ол.

Ачавыс Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны ижи. Оон шак ындыг хүндүлүг аты чедип алырынга бистер. Оон ажы-төлү база улуг-хуувусту ниирип чоруур бис ийин. Мен бодум хуумда сигении чүгле машина-техника-биле кезер, бөлер дээр хөөннерни азырадыкчылар деп чемелээр мен. Аргалар кыдыы аяңнарда сиген, оон ацгыда, эрги кыштаглар девискээринге дыка-ла үнер боор чүве. Күзээр-ле болза, эки шынарлыг сигении ындыг черлерден-даа белеткеп ап болур.

Илья ДАСТАН.
Мугур-Аксы суур.

ДАГДЫНЫКЧЫ АДЫН СЫКПАС

Бичии-даа болза, ады-сураа калбарган Мерген хемниң унун каастап, ажылжи-биле алдаржаан кижилериң бирээзинге Тыва АССР-ниң аныяктарының дагдыныкчызы Карыма Биг-диевич Доржу хамааржыр. Ол өг-бүлезиниң хөрээжен ээзи Долукай-биле ам ужен уш чыл малчыннан келген. Саар, сагбас инектер, молдургалар, казыларны-даа кадарган.

Мынча чылдың дургузунда олар чүүү көрбеди дээр. Ону бижиир болза хөй-ле. Малдың аарыглары, соок, берге ыш, адыг-араатан... Чүгле бо чайын безин чеже-даа адыг халдаан. Оларның дөртүн өлүрген. Бир чекпени база ужурган. Чүгле дуржулгалыг анчы кижи ол араатаннарны узуткап шыдаар.

Бо өг-бүленің ажылга харыысалгалыының дугайын чону аажок-ла мактап, чорчаарланып чугаалажыр. Аныяк малчын Дамдый-оол Түлүш мынча дээр:

— Мурнунда мал кадарып чораан эвес мен. Дагдыныкчым Карыма ажыының дузазы-биле өзулуг ажылчын болдум. Мээң ажылымны улус үнелээр апарды. Партияның район конференциязының делегады болдум, партия райкомунуң кежигүнүнге соңгуттум.

Карыма Биг-диевичиниң өг-бүлези ам 109 молдурганы семирти кадарып турар. Оларының бирээзинден-не хүнде 520 грамм немелде деңзини алыр кылдыр, ынчалдыр ажаап, карактап келген. Бо көргүзүглерни чедип алырда, хөй немелде чем-даа үндүрбес, одарны-ла шын таарыштырып турар. Ам партия Каа-Хем райкомунуң бюро кежигүнү.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Күскү ажылдар—хожудаашкында. Бүгү күштү—хову, шөлдерже

АЛА-ЧАЙГААРЛААШКЫННЫҢ АГЫМЫНДА

Кандыг-даа ажыл тодаргай дорт угланыышкынныг. Ылаңгыя ажаап алыышкын дүжүттү чидириг чокка, эн кыска хуусаада шынарлыг доозар деп чаңгыс сорулганы салып турар. Айтыышкын манаар чоруктан уштунган, боттары баш миннип, бот-башкарныр үе-ле болгай дээш шуут-ла сула салдыныптарга, чогумчалыг түңнелдерге кайын чедирер. Каа-Хем районуң чамдык ажыл-агыларының хову турлагларынга чораш, совхозтуң удуртулгазының талазында ажылчыннарынче сагыш [illegible] таварылганы даа, үстүү черлер директорнуң [illegible] негелделерин хандырбайн турар чижекти-даа кулак-о[illegible] дыннап, карак-биле көрүп эскерديвис-даа. Дүжүт эвээжинге сылдап алгаш, ажаап алыышкынны тоомча чок көөр хөөннерге алзып болбазы билдингир.

● ДҮЖҮДҮ 5 ЦЕНТНЕР
● ДАРГАЛАР ТАРААНЫ ТООВАС
● ДУЗА ДИЛЕП ЧАДАШКАН

«Бурунгаар» совхозтуң Хайырлыг бригадазы. Шанга кээривиске, чайгыс ажылчын тараа арыглап тур. Бо чылын Бүрен-Хем ортумак школазын дооскан Анатолий Эрелчин маңаа келгеш, үш хүн эш-өөр чок ажылдап турарын дыннатты.

— Хайырлыг тараазы пат ийин—деп, чанывыска кылаштап келген шан таныылы Алексей Кунгаажык сагышыралын илереди-дир. — Ындында-ла кагып-кургап, кандаашкынга алыскан хову-шөлге долу база дүшкей. Дыка хөй тараа долуга кактырган. Энир чылын гектардан ортумаа-биле 12 центнерни алдывыс. Бо күзүн үүгле 5 центнер чедип турар.

Шөлде тараа кезип турар ийи комбайн бараны көзүлдү, арткаларны үрелгеш, бригада төвүнде туруп алгылаан. Агроном бригадир-биле суур кирген черге бардывыс. Шан эргелекчизи Борис Хиргетке үрелик комбайнарның бирээзинин ээзи Мерсталов Монгушка дузалажып турда ужуражы бердивис.

— Моон мурнунда чылдарда ажаалданы бо үеде доозуптар чүве болгай — деп, шан эргелекчизи бадыткады. — Сентябрь 12-де кезип кирдивис. Чаа дүжүтту хүлээп алырынга шан белен. Тараа арыглаар, кургадыр механизмнериниң септелгезин үелинде кылгаш, шенелдезин эрттирген. Үрезин шыгжаар ийи складка 600 тоннаны курлавырлаары көрдүнген. Шанда ажыл-агый техникумунда бот-өөредилге-биле өөренип турар. Сезон эгезинде дежурный-электрик болуп ажылдай бээрге, шан эргелекчизиниң хүлээлгезин дакпырладып каан. Оон чугаазы-биле алырга, сыпта турар муң хире гектар тараны агаар эки турар чүве чеде бээривиске:

— Даргаларывыс бисти уткан. Директорувус келбестир — дээн үннер-биле бөлүк механизаторлар бистерни уткуп алды.

— Чүвекиң шыны-ла херек—деп, өөрүнүп мурнуудан бригадир Михаил Лопсанович Митей херектиң ужурун тайылбырлай-дыр. — Совхозтуң удуртур даргалары тараа херек чок, ону ажаарынга хөй артык чарыгдал үнер дээр-дир. Картошкаже кол кичээнгей салгаш, ховуда тараан дүжүдүнче шуут сагыш салбастыр. Кезилдеже киргеш, чартык ай чеде бердивис. Комбайннардан шаңче тараа соөртүр машина дилеп чадаштывыс. Түр када олуртуп каан чаа директор Николай Иванович Котов бистиң мындыг байдалывысты-биле тура-ла, дуза көргүспес-тир. Пенсионер кижи болгаш ындыг бе дээрге, хүлээнген соонда харыысалганы билги дег.

Михаил Митей ооң ынай чугаазынга Саргалда өстүрген тараа багай эвес үнген деп бадыткан турар. Ажаалдада киржип турар 12 комбайнарның шуптузунда кодээ ажыл-агый профтехучилищезиниң сургуулдары аныяк оолдар ажылдап турар. Дуржулга чок болганындан туруушкунга бо-ла таваржыр. Мурнуку чылдарда күскү дүжүт үезинде Сарыг-Септин бүдүрүлге черлериндеи келген механизаторларны дугуржулга бүзүгаар комбайнарга быжыглап турган. Олар бо чылын дүжүт шоолуг үнмээн, хөй акша ажылдап алдынмас деп түңнел үндүргеш, тараажыларны сотка олуртур часкан. Совхозка күскү сезонда ажылдаар кижилерни бүдүрүлге коллективтериниң удуртумчулары чөпшээреп каарга-два, олар ынаашпаан. Амгы хүннерде аныяктарга дузалажыпыбиле Виктор Ситников, Кызыл-оол Кара-Сал оларны дилеп алганнар. Тараа соөртүр машиналар чедишпестээш турып бээрге, күскү чер андырылгазын амдыындында соксаткаш, аваа турган тракторларны тараа дажыырынга ажыглап эгелээн.

Муң ажыг гектар тараанны үндүр бижээн-да болза, ону үнгениниң, быышканының хирезин көрүп, шыдаар шаабиле ажаап алырын механизаторлар дутурушкан.

Тараа арыглаар кижилер чедишпес. Хову-шөлге ажылдаар күзелдиглер совхоз төвүнден тывылбас. Шанда дүжүрген тараа өлшык, боктуг. Оон үрезинге хереглээр тараа уруп аары болдунмас.

Механизаторлар аъш-чем хандырылгазын чүгээр деп санап турза-даа, культурлуг дыштанылга талазы-биле хомудалдарын чажырбайн турдулар. Телевизор үрелген, кино, концерт келбестээн. Совхозтуң талазындан партком, профком төлээлери чаңгыс-даа катап хову-шөл үнүп, тараажыларның амыдырал, ажыл-херээн бөгүнге чедир сонуургап көрбээн.

«Улуг Октябрь» совхозтуң Саргал хову-трактор бригадазының девискээри делгем, берге чай турзажок, хову-шөлдүң беримчелии кожаларындан черле дээре болган. Чазын дөрт муң ажыг гектар шөлге чаштырылганы чоруткан. Соок частың, кандаашкынының уржуундан ооң хөй кезиин азы 2300 гектарны үндүр бижиир ужурга таварышкан.

Саргалда дүжүт дээш демиселдин аар чүүгү турлагныңа үрезин талазы-биле харылаар агроному Антон Хомушкуга онаашкан. Аныяк специалист кол хүлээлгезин күүсетпишаан, бригадирге томуйлаткаш, берге күстүн белеткеп бергенин эрээзин көрүп, уйгу-дыжыр безин уттупкан. Тараа дугайында сагышсырал ооң бодалын саймааратканн.

Шумур Монгал, Василий Ыялан, Александр Теплых, Виктор Долганов ышкаш дуржулгалыг комбайнерлер бар-даа болза техника эргижирээн. Бистер чорааныывыс хүн, сентябрь 24-те, 6 комбайнның чангызы шөлче «калгып» үнген. Үүрмек септелгени, үрелиишкинни эдеринге каннакчыдунзаалакты Николай Сарыглар, механик Александр Диденко ак сеткилдиин көргүзүп келген. Оларның шимчеңгир хөделиишкиннериниң ачызында ажаап алыышкынның шуудай бергенинин бир чылдагааны мында. Ынчалзажок сыпта ажаар тараа ам-даа 866 гектар артканн.

Совхоз директору Александр Байыр-оол Каа-Хем АУК даргазы Г. Черепановтан күскү түлүк үеде машина-техника-биле дузалажырын дилеп чадашкан. Чаа эрге-дужаалга үш хире-ле байы, бар турган дүжүттү дуй-хүн дивейн чидириг чокка ажаап ап, четчир үрезинни шыгжап алыры улут-биче удуртур эргелиг черлериниң харыысалгалыг ажылдакчыларындан база хамааржып турар.

ЧУРУКТАРДА: Хайырлыг бригадазында шан ажылчыны Анатолий Эрелчин, комбайнер Александр Амыын.

Данзы САЛЧАК.
(«Шыпын» корр.).

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

Төрээн чуртувуста

АРХАНГЕЛЬСК, СЭКП область комитеди Архангельскиде партия хоорай комитедин дужүреринин докааткан болгаш дөрт районуң партия комитеттерин арттырган. СЭКП хоорай комитединиң эрге-дужаалдыг 27 ажылдакчызы кызырылгага таваржыр. Хоорайның коммунистериниң саналдааны-биле ол болуп турар.

БОЛГРАД, УССР-ниң Трансминден тус черниң аграрниктери автобудүрүлгени садып алганнар. Олар ооң баазазынга АТБ-ни тургускан. Олар садтардан виноградтарны, ногаа плантациязындан дүжүттерни чуртту төптериниче болгаш даштыкыже чагыларны дүрген сөөртүр хемчеглерни алыр сорулгалыг. Бирги автопоездилер Москваже, Нижний Новгород, Киевче болгаш Чехословакияже аттанып-кан.

Хандырылганар кандыгыл?

АКША-ХӨРЕҢГИЛИГ БОЛУР ДИЗЕ...

Ачы-дуза чедиргеш, чагыкчылардан кирген акшаже көрүп алгаш олурар болзунза, бүдүрүлгениң фондузунга кирген акшаны саналарга, чамдыкта ажылчынарга төлээр акша-төгериң безин чедишпейн баар таварылгалар тургулаар-ла болдур ийин. Ынчангаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары кудайже хол сунган чүве дег, анаа-ла манагзыныр, акша-төгерик черле кирип-ле кээр ыйнаан дээш манап олурар болза, оси чүү-даа бүтпес. Куруг черге манап олурган ажыы чок. Чондан хөй чагыгларны хүлээп ап, ону чогуур хуусаазында эки шынарлыг күүседип берип турар болзунза, ынчан акша-төгериин-даа арбын болур. Бүдүрүлгениң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге, социал айтырыгларны шиитпирлээринге артык акша-төгерик тыптып келир дээрзин. Эрзиниин чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи эки билип турар.

— Районнуң бүгү чону, харын-даа кожавыс Тес-Хем районнуң чону безин эрзинчилериниң ачы-дузазын «четтирип» турар. Чоннуң амыдырал хандырылга адырында экономиктиг идиг берип болгу дег түүлдер — чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидерде колла чүве болур адырда ажылдап турар кижилерниң сонуургалын бедиптер хире түүлду хандырып шыдавайн турарында. Кижи бодап көөрге, чоннуң амыдырал хандырылгазын хереглекчилерже көрүндүрүптер кол чүве — аренда ышкаш сагындырар. Ындыг бе дээрге, арендаже шилчий берген коллективтер янзыбүү шаптараазыннарга таварышкаш, ара соксай бээри база бар боор-дур — деп. Эрзин районда чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Василий Владимирович Бюрбю санап турар.

Он беш хевирниң ачы-дузазын Эрзиниин чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи чонга чедирип турар. Коллективтиң ажыл-ишчилери айда-ла 8500 рубльдің ачы-дузазын чонга чедирип турар. Шак септээр, хепти химиктиг арга-биле аштаар дээн чижектиг ачы-дуза чедирилгезинин чаа хевирлерин сөөлгү чылдарда шиитгээдип алган. Чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидер, оон культуразын бедидер сорулга-биле комплексти хүлээп алыышкын пунктуларын дөрт суурда ажыткан.

Бүдүрүлге эргелелиниң Нарында комплекстиг хүлээп алыышкын пунктузунда чыл эгезинде улуг кижилерге болгаш бичии уругларга иштин хой кежи-биле чылыглап каан мойтак идиктер даарап эгелээн. Бо база-ла ачы-дуза чедирилгезиниң чаа хевири. Мойтак даарап берикер дээн чагыг малчыннардан хөй кирип турар. Мойтактарны быжып, даарап турар мастерлер Валентина Нам-оол, Бавуу Хоома, Орлан Чоксум чогаадыкчы ажылдап турар. Быжыкчы, дааранык чы бо мастерлерниң кызымак ажылының ачызында айда 15 эжеш мойтакты даарааш, чонга садып турар. Шак ынчаар даарап каан бир мойтактың өртээ 15 рубль. Хар-назыны дөгүй берген кижилер чагыдып алыр болза, оон өртээ элээн улгады бээр. Биригээр чугаалаарга, кижилериниң хар-назынының, кедер идииниң дугаарының аайы-биле өртээ аңгы-аңгы. Мойтактарны алгыдан, хөмден даарап турар. Чамдык мойтактарның иштинге хой кежин додарлай даарап турар. Кыжын кедерге чылыг болурга, ындыг мойтактарны малчыннар хөйну чагыдып, даарадып ап турар. Кедизийде барып, чамдык мойтак идиктериниг-биле кедер кыллыр даараар. Ынчангаш ак кидистен уктар даараарын мастерлер планнап алган.

Бүдүрүлгеде уран холдуг мастерлер-ле хөй. Олар чоннуң хереглелин доктаамал өөренип, бир-ле чаа түүлду бодап алган, тывынгыр ажылдар турарлар. Хөвениг болгаш торгу тыва тоннарга сөөлгү уеде чагыглар көвүдээн. Эрзин суурнуң болгаш чурттакчылыг көдээ суурларның чурттакчыларындан база малчыннардан чагыглар хөй. Айда адак дээрге-ле, 20-25 хире чагыг кирип турар. Дааранык чы мастерлер Арамаа Максыр, Чечек Сади хөвениг тоннар даарап турда, өзулуг-ла мергежээн. Быжыкчылар Таисия Хурут, Зоя Норлаажан чагыкчыларның кирген чагыын хүлээп ап тура, оларга кандыг майыктың, кандыг хевирниг тоннарын даарап берзе кааталгазын канчаар кылза экил дээрзин база чагыгны шуут холдан үндүр даараар бетинге чагыкчыларны албан келдирткеш, узун, кысказын хемчээп, чедир кылза чогуур үүлдерниг чүүү немезе экил дээрзин чагыкчылар-биле доктаамал сүмележип турар. Ынчангаш оларның даараан тоннарының шынары багай деп чемелиг сөстер дыңнап көрбээннер.

Чагыгны чогуур хуусаазында күүседири ачы-дуза чедирилгезиниң ажыл-ишчилериниң ыдыктыг хүлээлгези дээрзин Эрзиниин дааранык чылары утпайн чоруур. Бир тонну даараар хуусаазы 4-5 хонук. Дүрген даараар чагыглар база турар. Бо хуусааның иштинде чоннуң чагыын ол-ла хуусаазында эки шынарлыг күүседип бээри, амыдырал хандырылга адырының ажыл-ишчилериниң кол сорулгазы. Районнуң чурттакчылыг суурларынче база малчын коданнарже доктаамал үнүп турар графикти тургускан. Ол график ёзугаар быжыкчылар чагыгларны хүлээп ап, мооң мурнунда берген чагыгларын ээлериинге чедирип бээрин организастаан. Бо база-ла ачы-дуза чедирилгезиниң бир хевири.

— Хөвениг тоннарны хөйну даарап болур аргавыс бар. Ынчалза-даа хөвен-биле хандырылгавыс үзүктели бээр-дир. Бир ай хире хөвен чок бергедештивис. Чоннуң берген чагыглары бар болгай. Ону ыяап-ла күүседир апаар. Ынчангаш хөвен чок апарганда ватин ажыглаардыр бис. Бар аргаларны ажыглап турган, хөвениг тон даараар планывысты күүседип ап турар бис. Терлик тоннар база даарап турар бис — деп, быжыкчы Зоя Норлаажан чугаалап олурду. Ам кыш чоокшулаан. Ынчангаш эр улустуң дүктүг чолдак тоннарын даараныкчылар бо хүннерде даарап турар. Дүктүг чолдак тоннарга чагыглар шуут эндерик деп, даараныкчылар чугаалап турду.

Шак септээри ачы-дуза чедирилгезиниң база бир чаа хевири деп үстүнде айыткан мен. Шак септээр мастер Василий Самбуувич Чламба бодунуң кызымак ажылыбиле чагыкчыларының хүндүткелин чаалап алган. Ол бо чылдың планныг онаалдазын август айда-ла күүседипкен. Сентябрьдан эгелеп келир, 1991 чылдың үлүүнге киириштир ажылдап турар. Чоннуң амыдырал хандырылгазының талазы-биле элээн каш мергежилди чедип алыр сорулганы ол бодунуң мурнунга салган. Ол келир чылдан бээр сиилинчи ажылды кылырына бодун белеткеп эгелээн. Оон аңгыда, соодукчулар, даараныр машиналар септээр талазы-биле тускай мергежил чедип алырын ол база планнап турар. Ынчангаш бо хүннерде бодунуң ориунга ажылдаар кижини шак септээринге өөредип эгелээн. Мооң мурнунда соодукчу, даараныр машина үрели бээрге. Кызылдан албан-биле мастер чалаар турган. А келир чылдан эгелеп эрзинчилер боттары тускай мастерлиг болу бээр.

Баш таарар мастер Алдынай Аракчаа, даараныкчы Изольда Нынмыр онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип, мурнакчыларның одуруунда чоруп турар. Оларның кылган ажылының шынары багай дээн хомудалдар чок. Келген чон, чагыкчылар оларга өөрүп четтиргениин илереткеш, ажыл-ижинге ам-даа чедишкиннерлиг болурун оларга күзеп кааш, чоруп турары мурнакчы ишчилериниң ажыл-ижин чоннуң үнелеп көргени ол-дур.

— Ам кышкы курткалар, алгы тоннар даарап тур бис. Чаа чылдан эгелеп даараныкчыларның аңгы бригадазын тургузар деп турар бис. Ол бригадага ажылдаар кижилерни амдыгааштан эгелеп шилип ап эгелей бердивис. Ол бригадага 4-5 даараныкчы турар. Олар колдуунда-ла национал тыва хеп даараар. Чаа моданың национал хептерин даараар бодал бар. Чаа бодалдар-ла хөй чүве-дир ийин. Ону херек кырында боттандырар апаар — деп, даараныр цех начальниги, Ивановонуң М. В. Фрунзе аттыг пөс-таавы институдун бо чылын чаа дооскаш, мында хуваалда ёзугаар ажылдап чедип келген инженер-технолог Анисья Баадыр бодунуң кылыр деп бодап алган бодалын менээ илередип олурганы кай. Аныяк специалистиг бодап алган бодалдары бүдер дээрзинге бүзүрээр мен.

Хепти химиктиг арга-биле арыглап-аштаар черниң ачы-дузазын эрзинчилер «четтирип» чаңчыга берген. Ынчалза-даа оларның ачы-дузазын ажыглап турганы ол черни чоокта чаа дүжүрүп каапканынга чон хомудап артып калган. Ынчалзадаа «сутта дүшкенде, бызаа сугжу» дээн ышкаш, чоннуң амыдырал хандырылгазының начальниги Василий Бюрбю хепти химиктиг арга-биле арыглап-аштаар черниң бажыңын чонга ажыктыг кылдыр ажыглап, харын-даа бо бажыңга өг ыяжы чазаар цех-даа ажытса чүл деп планнап олурарын, бодум хуумда деткиир кижи чордум. Шынап-ла, бүдүрүлге бай-шыдалдыг, балдырлыг амыдыраар, акша-төгериктиг болур деп бодаар болза, аренда кереэзинче кирип, ажыктыг ажылды кылыр апаар.

Манай-оол ОЮН.
«Шыннын» тускай корр.

Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун малчыннарының күш-ажылчы оруун салган, малчыннай берген аныяктар база бар. Олег Маадыр-оол Наталья Монгуш-биле өг-бүле тудуп, үш чыл бурунгаар хой кадарып эгелээн. Оларның кайызының-даа ада-нези хойжулап чораан.

Бо аныяк өг-бүле хойларны кадаргаш, кыштаглаашкынны эки эрттирип турган. Үүс башка онааштыр олар 85 баш хураганны менди ап келгеннер. Ажылынга кызымаан мактатканнар. Чарышка тиилекчилер болуп, шаннатканнар.

Эрткен чылдарда олар назыны улгады берген өшкүлерни хүлээп алганнар. Мал чемин белеткеп ап, кыштаглаашкынга багай эвес белеткенгеш, төрүүр үүс башка онааштыр 102 анайны алгаанар. Чазын малчыннарның хуралынга оларны мурнакчылар деп үнелээш, шаннап, мактаан. Олар бо чазын 322 санныг анайны совхозка хүлээдип берген. Ак-Туругнуң Кара-Сугда хеннер бажыңын чайлаанга олар күрүнеге дужаар ужурлуг өшкү малын семирти одарладып чайлаан. Аныяк малчын боду мал чемнерин белеткээринге база киришкен. Чедишкининг ажылдап чоруур аныяктар ам база өшкүлерни хүлээп алырлар.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде Ак-Туругнуң малчыннары Олег Маадыр-оол, Наталья Монгуш олар чаш уруу-биле.

Олар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОЙДУС—ӨРТЭЭ ТУРБАС БАЙЛАК

Бистиң амыдыралывыс бойдус-биле холбаалыг. Бойдус чокта чурттарга чок. «Хүн үнерге, бойдус сергээр, ном номчуурга, угаан чырыыр» дээр болгай. Бистиң мерген угаанныг бурунгуларывыс төрээн бойдузунга кончуг хумагалыг чораан. Оон-биле кижиниң хиин тудуш боор дээрзин чалыларга угаадып, чер, сутта, ыяш-дашка чалбарып чораннар. Ол дээрге үнүш, бойдусту камгалап, черин, чуртун хүндүлеп, ыдыктап билири ол.

А амгы үеде байдал ындыг-ла кончуг эки эвес. Чамдык алыксак-чиксек, чазый-чилби кижилериң бойдуска кам чогун тайгага чораан, кижи эскерер. Пөштүк тооруун алыр дээш балды-биле ужуруп каапкан болгулаар. Черде көк-кат сыптарын «комбайн»-биле чула тырттырып каапталар, оон соонда оон кат үнмес, сып кадып, кургап каар болгай.

Артыш. Тыва улустуң шаг төөгүден бээр база хүндүлеп, ыдыктап чораан үнүжү. Артышты янзы-бүү аарыларга ажыглап турган. Шатда кырган-ачамның өртенген черин хайындырган артыш-биле чүп, чиңнеп турганы-даа сакты-дыр мен. Оон хензиг-ле будуун өрттедип алгаш, өг иштин айдызаарга, чыды кедергей таптыг, тайгазыг, катсыг, эмзиг болур. Бистиң бо Тывада ышкаш дөрт кырлыг артыш чер болганда база үнмейн турар. А ону чамдык чазый кижилер чулуп алгаш, бичии 100 грамм хирени 1 рубль 50 көпеекке садып олурарын Кызылдың базаарындан бо-ла көрүп болур. Ону ынчаар чулгаш, садып кааптарывыска, катап үнүп келбес. А келир салгалывыска үнү арттырар бис?

Бурунгуларывыстың чүдүп, ажыглап чораанын эм үнүжү дээрзин оларга көргүскей бис, ол өгбелеривистиң культуразы-дыр. А ону базаарга садып турар кижилерге чөпшээреп кааны ол бе? Азы бойдусту ынчаар камгалап турарывыс ол бе? Чүгле бойдус камгалалының ажылдакчылары эвес, а кижи бүрүзү төрээн бойдузувусту, чурумалдыг ие черивисти өрт-халаптан, чазый үрегдекчи төтчеглекчилерден карак огу дег камгалаар ужурлуг бис.

Сулейман КЫРГЫС.

ЧАҢГЫС КИЖИ УЖУН...

1990 чылдың июль 26-да Улуг-Хем районнуң Кызыл-Даг көдээ Совединиң Булун-Терек суурга, Шагаан-Арыг АТБ-зиниң кээп турар автобузунуң сонгазын эзирик сол буза шаап каан. Ону дерзин кем-херек үүлгеткен дээш милиция тудуп хоругдаан. Ол хоойлу ёзугаар чогуур ялазын хүлээр ужурлуг-даа. Оон эртени июль 27-ден бөгүнге чедир суурга автобус келбээн. Суурнуң чурттакчылары оон бээр өрү-куду чалаг кылаштажып келгеннер. Оларда кандыг кижи чок боор чорук-херектиг, аарыг-аажык, чаш ажы-толдуг болгаш бүгү назынында ажылдап эрткен көк баштыг кырганнар... 4 км хире Шолук-Ховтта чедип, Чаа-Хөл суурга баар автобусту барып дозуп олурар. Ол-даа ындыг. А чамдык чолаачылар тура дүшпес, шуут-ла эрте халыда бээри кончуг. «Булун-Терек улузу дээш ындыг ыйнаан» — деп, дедир кылаштажып чаныр кээп турарлары кээргенчиг.

Улуг-Хем районнуң удуртукчу ажылдакчылары Булун-Терек суурга кээп, бо херектің чылдагааны чүдел, суурда партия, совет ажылдакчылары болгаш улус депутаттары чүүү кылып турарын хынап, тодарадыр, чон ортузунга политмассалыг тайылбыр ажылын чорударының орнунга, чоннуң эргежының кызыгаарлап, мынчап турар чорукту чүүүкбиле тайылбырлаарыл? Бо бүгүнү бодап көөрге, Булун-Терек суурда кандыг-ла-бир чыдын калган, кымга-даа херек чок, каранды-бүдүүлүк кижилер чурттап турар ышкаш сагындырыр кээр-дир.

Совет хоойлуда кемниг херек үүлгеткен кижини оон чоок кижилери-биле кады шиидер ындыг хоойлу чок. Ынчаарга чаңгыс кижиниң үүлгеткен херээ дээш бүгү суурнуң чурттакчыларының эрге-ажының чежете дээр холгаарлап кээр бис.

Сергей ДОКМИТ.

ХОМУДАНЧЫТ-ДЫР

Кандыг-даа кижи «чуртталгазының эки үелерин кайын уттур ийик. Бо ейнуң чуртталгазын бодум база эрткен үелериниге домейлей бергилээр мен.

Мен бичии чоруур үемде корум-чурум дээрге аажок быжыг, күштүг турган. Ынчангаштың бистериниң, назыдан кырый берген кижилериниң аныяктарга өөредиг-даа болур ирги бе дээш, солун, сеткүүл арыннарынга ол үелериниң дугайында шорбалай бээривистиң чылдагааны-даа ында.

Шагда, кижи бичии турар үезинде, өгге улуг кижи кирип кээрге, дораан-на карыштыр үүе бээр чүве. Ол келген аалчы өгже кирерде, астың алган бижээн дүжүрүп алыр. Ол хүндүткелдиң демдээ-дир ийин. Өгнүң ээлери бар-чок аъш-чемин делгеп салыр чүве болгай. Кирип келгеш, баштай өгге органнар-биле чолугуп, оон чоорту, дөр бажынче чалааны-биле, дыка таптыг маспактаныр олуруп алыр. Ынчанты үеде бичии кижи улуг кижилер баарындан эртпес, чугаага кириштес.

Амгы үе-шаг солун болуушкуннар-биле байлактыр, амыдыралдың деннелидаа мунне чүгээр-дир. Ынчалза-даа оон-биле чергелештир чоннуң, ылангыя аныяктарның аажы-чаңында таарымча чок үүлдер база көстүп келген. Чамдыкта көөрге чөгенчиг-даа, мунгаранчыг-даа. «Улугларны хүндүлээр, бичиилерни каракталаар» деп үүл уттундуруп бар чыдар. Аныяктарның ортузунда телептигленниң саны хөй, ынчалзадаа каш санныг чурум чоктар хамык үүлду сандарадып, бужартадып турар.

Шагаан-Арыг хоорайда база Элегес суурда кудумчу байырлалдарын эрттирип турарын телевизорга көргүстү. Дыка солун чораан. Чоогундан суг көрген болза, оон-даа көрүүштүг болур турган боор. Шак мындыг байырлалдарны чер-черлерге үргүлчү эрттирип турар чүве болза, оон аныяктарга дээштии чугаажок болур.

Кем-херек үүлгедиишкиннери чоннуң ажыл-ижинге шаптыктап, амыр-дыш бербестеди деп турар бис. Оон бир чылдагааны чогум бисте база чажыртынып турар дээрзин билзивиссе эки. Бак чүвени базырарга-даа, домей көстүп келир, Хоорай, суурлар кезип, тоялап, ажылдыш кылбайн чоруур аныяктар барын бижип шаг болдувус. А оларның адаелери, чоок дөргүл-төрели чүүү көрүп олурарыл? Боттары дүвүрээзинни көдүрүп, хаделбес болза, эрге-хоойлу органнары чүүү канчаптар деп. Боттарывыстың-на буруувустан багай үүлдерни бодарадып алгаш, оон соонда өске чоннуң төлээлеринге кыжырты бергеш, оон кээп бажывыс соктанырывыска кайын болур.

Антонина ОЮН.
Күш-ажылдың хоочуну.

ТОМУЙЛАЗА ЧОГУМЧАЛЫГ

Эде тургустунуушкун эгелээн соонда, солун, сеткүүлге болгаш радио, телевизорга-даа удуртукчуларны сонгуп алыр деп чугаа бүгү чурт иштинге тарай берген чүве. Мен бодум хуумда бодап көөрүмге, удуртур ажылче специалистерни томуйлаары черле чугула. Специалисти сонгуп алыр деп саналга мен арай дадагалзаар кижи мен, чүге дизе ажылды билдилиг башкарып билир аныяк-даа, эр-хөрөөжен-даа, оон ынай янзы-янзы нациялыг-даа кижилери бүдүрүлгеге, совхозка ажылдап кээп болур болгай. Ынчап кээрге кайы-бир бүдүрүлге азы совхозтуң төлээлери ындыгларны арай деткивес, төрел-дөргүл, эш-өөр болгаш чаңгыс чер-чурттуларын тыртыксаар. Ындыг «сонгулда» чаа келген негелделиг болгаш талантыларны деткиринге шаптыктыг. Кол специалист кылдыр томуйлаарын совхозтуң удуртукчузу боду билзе эки боор.

Бо талазы-биле мындыг болал бар. Ол специалист дээн эртемниг бе азы ортумак эртемниг бе? Оозу хамаан чокка, ол кижи эртеминиң аайы-биле кайы хире кызымак ажылдап чоруурул, кижилер-биле ажылдап билирил, корум-чуруму кандыгыл, ажылчынарга кайы хире үлегер-чижектигил дээн ышкаш оон-даа ынай эки, багай талаларын көрүп турган, кедээ Совет болгаш профэвилел комитеди-биле кады томуйлаары чутула деп саналдыг мен.

Хоочун башкы Оюн Короданың 1990 чылдың август 15-те «Шын» солунга үнген материалын номчааш, үүлдүргүнмүшаан, ону черле школага эвес, ажылагыйның өске-даа адырларына ажыглаза үүлдүг деп бодалдыг мен. Ынчангаш удуртукчуну чүгле томуйлаза эки.

Михаил ДАМДЫН-ООЛ.
Ажылчын.
Терлиг-Хая суур.

ЧОННУҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Чоннуң хүн бүрү амыдырал байдалдарын улам экижидер, кижилериниң негелдехереглелдерин долузу-биле хандырар дээш тодаргай хемчегленни алыры негеттинин турар. Ылангыя көдээде чурттап турар кижилерни аъш-чем, идик-хеп, харылзаа, транспорт, орук-биле хандырары бирги чергенин айтырыглары.

Тожу районда Сыстыг-Хем суур — Тывада ыракузак тайга черде турар кыдыг черлериниң бирээзи. Бо суурнуң чурттакчылары чайгы үеде район болгаш республика төвү-биле колдуунда-ла суг оруу-биле харылзажып турар. Ында чон кандыг чурттап турарын сонуургап аңаа чоокта чаа ажыл аайы-биле чорааш, чамдык кижилерге ужуражып, оларның сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларның дугайында номчукчуларга кысказы-биле таныштырар бодаан мен.

Ырбанның ыяш белеткээр пунктузунда инженер-тудугжу Галина Бабушкина:

— Алыс бодум сонгаар чурттуг кижи мен. Аңаа институт дооскаш, бо черге өг-бүле туткаш, ажылдай бергенимден бээр ийн чыл ажып тур. Ашаам бо чер чурттуг кижи.

Суур онаа черде турардыр. Менээ дыка таарышты. Мал-маган өстүрүп, огород ажаарынга дыка эки. Чурттакчылары — орус, тыва чон аразында найыралдыг улустур, бот-боттарын эки билчир-дир.

Чазын эрткен сонгулдалар үезинде мени көдээ Советтиң депутадынга чон сонгаан. Ол улуг бүзүрел дээш четтирдим. Сонгукчуларның идегелин шынзыдар дээш улуг кичээнгейни угландырып, чамдык ажылдарны кылдым. Ындыг-даа болза чамдык чөптүг эвес чылдагаанарның ужурундан болдунмайн турар түүлдер база бар, ону чажырган хереэ чок деп бодаар мен.

— Чогум түү болдунмайн турарыл, чижек-биле алырга...?

— Бистиң суурувуста кижилер шупту бажыныг. Ынчалза-даа делгем улуг бажың манаан улустар эллчээ бар. А тудуг талазы-биле ажыл бисте шоолуг шуудавайн турар. Кижилерге ажылдаар, чурттаар арга-ларны долузу-биле хандырар ужурлуг бис.

— Аъш-чем хандырылгазы, идик-хеп, барааннар кайы хире кээп турарыл?

— Ол талазы-биле хандырылгавыс кошкак. Курраг сүт, ногаа, конфета, печенье аймаа дыка ховар келир-дир. Тоора-Хемде моон дээре чорду. Чамдыкта оон садыглап алыр-дыр бис. А боттарывыстың пекарнявыста быжырып турар хлебтиң шынары чогум дыка эки. Аңаа хомудал чок. Огородта ногааны өг-бүлелер өстүрүп ап турар.

Шиитпирлеп чадап турар бир чугула айтырыывыс — Тоора-Хем болгаш Кызыл-биле харылзаа. Даргалар ийн-чаңгыс келгеш, чоруурда аазап каар, ол-ла. Кандыг-даа түнел чок-тур. Чүге дизе, почтада алдан чылдарда тургускан эрги дериглер сандан үнген. Чаа дериглер садып алыр дээривиске акша-төгерик четпес боор-дур.

Галина Ивановна Беляева — Сыстыг-Хем көдээ Совединиң күүском даргазының оралакчызы:

— Шынап-ла, харылзаа айтырыы бисти шагдан тура-ла дүвүредип келген. Мынчага дээр чүү-даа кылып шыдавадывыс. Почта чедирилгези моон мурнунда база-ла берге байдалга турган. Чүге дизе, эрги аэропортка Сыстыг-Хемниң почтазын эккеп каарга, ону бээр сөөртүп алыры дыка берге, машина-балгат база чок. Чамдыкта «Заря» теплоход суг кыдыынга чедирип октаптарга, оон сөөртүп алыр чүве тыппайн, аңаа турган улустарны дажыглаар кылдыр дилеп турдувус. Ол аразы дыка ырак. Моон мурнунда «Урал» мотоциклди биске берген турган. Ам ол үрелген, Тоора-Хемче районнуң харылзаа белдириниче аппарган. Техника бар-даа болза, ону башкарар кижиге төлээр акша, штат-даа бисте чок. Ам чаа аэропорт тудуу доостурга байдалывыс чүгээртээр боор.

Анна Шаравиневна Оюн — харылзаа салбырының начальниги:

— Суурда 250 ажыг өреге бар. Оларга почта тарадыры-биле чүгле чаңгыс-ла кижи ажылдап турар. Радио болгаш телефон харылзаазы үрелирге, ону кылыр кижи чок, база-ла штат бербейн турар. Тоора-Хем-биле харылзажыры чамдыкта дыка берге, оруктуң байдалы багай. Хам-Сыраны кежер пароми үргүлчү үрелир-дир. Район төвүнге чедир 60 километр.

Районнуң харылзаа белдириниң начальниги М. В. Лисанхо бистерге тодаргай луза көргүзерин оралдашпайн келди. Харылзааның чаа дерилгезин дилээривиске, 52 муң акшадан шилчидиер, дораан салып бээр бис деп, Д. Б. Чоксумнуң харыызы ындыг болган.

Ырбан суурнуң бо чурттакчыларының чугаазындан алгаш көөрге, ында чоннуң бөгүнгү амыдырал байдалы чогум чүгээр. Ындыг-даа болза кол четпейн турар үүл — харылзаа. Ол чугула айтырыгны канчаар шиитпирлеп ап болурунуң дугайында Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги **Д. Б. Чоксумга** четкеш, ырбанчыларга дузалап болурунуң аргазы бар бе дээрзин айтырган мен.

— Ырбанда харылзаа белдириниң дерилгези эргижирээнин билир бис. Бир эвес четчир акша-төгерик турган болза, чаа дериги садып ап болурунуң аргазы бар. Ындыг-даа болза бүдүн чонну черле куруг арттырар эвес, аңаа харылзааны экижидер талазы-биле чоокта тодаргай хемчеглерни алырын чугаалажып турар бис. Арга бар, ажыгбас. Дузалаар бис — деп Дугаржап Братович бүзүрелдиибиле харылылады.

Ырбанчылар, дарганың бо сөстеринге бүзүрел, силерни дүвүредип турар айтырыг чоорту шиитпирлеттине бээр дээрзинге идегеп көрүнер.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шыннын» корр.).

ХАРЫЛЗААНЫҢ ХООЧУНУ

Хүннүн-ке чалаг-терге мунган, харылзааның монтёр херекселин артында баглап, шарып алган ынай-бээр бар чоруур аргазымаар ботту, хүрен шырайлыг кижини Эрзин суурда танывас, билбес кижи-даа чок ийин. Ол кымыл? Ажылдаар чери — кудумчулар, хуу чуртталга бажыңнары, албан, бүдүрүлге черлери, көдээде совхозтар. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, барбас, четпес-ле чери чок. «Үттүг чер бүрүзүн бакылаар» харылзааның хоочуну Кошкар-оол Ховалыгович Бегзикей-дир.

Оон кол хүлээлгези — чонну телефон харылзаазы-биле долу хандырары. «Биске эн-не дузалыг, эргим буянныг кижилериниң бирээзи Кошкар-оол» — деп, чептүг үнелээшкин сөстери чоннуң аксында чаңчыгып калганында кижи кайгаар чүве чок. Боду аажок бөдүүн, эш-өөр, чоңунга ээлдек, чазык, бодаар-ла, чугаалаар-ла чүвези — колдуу харылзаа, телефон ажылы.

Эрзиниин харылзаа шугумунга бо эрткен үелерде та чеже кижи үнүп, кирип, солушпаан дээр, а Бегзикей оглу Кошкар-оол бо ажылга 1964 чылдан бээр үзүктел чок бараан болуп келген. Ай, чыл бүрүзүнде ажыл солуур «халымактар» ышкаш эвес, бердинген ажылынга улам-на хандыкшып, мергежилин быжыглап, ханыладып, кол-ла чүве, чоңунга шыдаар шаа-биле дуза кадып, бараан болурун хүндүлүг хүлээлгем деп ыяк медерел билип чоруур.

— Кошкар-оол Ховалыгович, кая төрүттүнүп, өзүп келген силер? — деп бир катап оон айтырган мен. Алазының адын алырга бо чер чурттуг эвези ылап.

— Бо-ла Эрзинге тыва ыяш кавайлыг, аътка үнгертип алгаш келген кижи мен. Чогум төрүттүнген черим Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузу чүве. Ынчалза-даа Эрзин суурун дөмейлеп өскен-төрээн черим кылдыр санап чоруур мен. Бүгү эрткен чуртталга, салым-чолум, школа, өөредилге, өгбүле, уруг-дарыг, ажыл-иш, мергежилим шупту бо Эрзин-биле холбашкан. Ынчангаш ол мээң амыдыралчы «кавайым»-дыр. Бо-ла хүннерге чедир бо-ла кыргыс, соян чонумга доктаамал, амыр-дыш-даа бодавайн ак сеткилдиг бараан болуп, амы-хууда аас-кежиктиг амыдырап, чурттап чор мен — деп харылааш, оюн-баштаа-биле:

Чаттып баткан Чадаанамга
Чаш-да бодум
төрүттүндүм.
Эрзин чуртум кежиин
чооглап,
Эргеленип ойнап өстүм... — деп кожамыктап кагды.

Дески чүве кайдал. Эн ылангыя оон ажылдаан эге үезинде харылзааның техниказы аргажок бөдүүн турган, амгы ышкаш чүве кайда боор, чүгле хол-биле долгаар аппараттар турган. Кыштың соогунда, чайның изиинде-даа кудумчута, даштыгаа соокка ажылдаар, сумуларже аъттыг, чадаг чоруур челе болгай. Хөй чылдарда харылзаа шугумунга үзүктел чок кызымак күш-ажылды дээш аңаа «ССРЭ-ниң алдарлыг радизи» деп хүндүлүг атты тывыскан. Оон хөрээн «Он ийнги беш чылдың шалыпчызы». Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар болгаш хөй санныг хөрек демдектери каастап чоруур. А хүндүлел бижиктериниң чежезин ол дээр.

Бегзикейлер тос уругларны төрөөш, өстүрүп кижизиткен. Ачазы, аваазы ёзулуглаа ажылчын өг-бүленің кежигүннери. Уругларының аваазы хөй чылдарда коммунал бүдүрүлге черинде аштакчылап ажылдап турар. Ажы-төлү дээш, ада-иениң үндүрген күжү халас барбаан. Чеже-даа бөдүүн ишчилер бол, үлегерлиг күш-ажыл-биле, аажы-чаң-биле оларын эки өстүргеи. Ол дээш уруглары ада-иезинге өөрүп, четтиргенин илередип, мөгейип чоруурлар.

Эн улуг оглу Александр районнуң септелге-тудуг чериниң эки тудугжуларының бирээзи, коммунист. Чоолаачы база мергежилдиг, өгбүлелиг. Анатолий Тожуда тудугжу, база ажы-төлдүг. Альфина, Наталья, Борис, Сайлыкмаа олар база ортумак эртемни чедип алгаш, коммунал бүдүрүлге, Культура бажыңы, ыяш ажылагыйы, ясли-садик черлеринде ак-сеткилдиг ажылдап, төлептиг чурттап чоруурлар. Бичелери Белекмаа, Эрес школада 11, 8 класстарда кызып өөреним турарлар.

Төлептиг күш-ажылчы, харылзааның хоочуну К. Х. Бегзикейниң солун, ындыг узун эвес намдарын каксы аарак бижээним бо. Чонга ам-даа хөй чылда чолдуг бараан болуп «чоруурар чогузун» — деп йорээш каардыр бис. Чоокта бежен харлаан юбилейин уруг-дарыы, коллективи, эш-өөрү өөрүп демделээн.

Алексей ДАМДЫН.
Күш-ажылдың хоочуну.

Уран чүүлдүң кижилери

ТЫВА СЫГЫТ АМЕРИКАГА ЧАҢГЫЛАНГАН

Ажылым аайы-биле Чадаана хоорайга чорааш, Америкага болуп эрткен «Совет Эвилелиниң үннери» фестивальга киришкеш, чоокта чаа ээп келген Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң механизатору Олег Кууларга ужурашкаш, даштыкы чуртка кайы хире ойнап чорааның сонуургап айтырган мен.

— АКШ-ка болуп эрткен «Совет Эвилелиниң үннери» фестивальга ССРЭ-ден 27 кижи киржип чордувус. Оларның хөй кезин Грузин ССР-ден, Архангельск областан барган. Тываны мен чаасканн төлээлеп чордум. Бо кижилер шуптузу улустуң аас чогаалын күүседир мастерлер. Бистер Америкага чеде бээривиске, ол чурттуң уран чүүлүнүң төлээлекчилери эп-найыралдыы, чылыы-биле уткуп алганнар — деп, ол эгезинде демдегледи. — Бо фестивальга АКШ-тың, Индияның болгаш өске-даа чурттарның төлээлекчилери база киришкен. Ниитизи-биле улустуң аас чогаалының мергежилдиг күүседикчилери, онза талантылыг кижилер чыылган деп үнеледим.

Фестивальга сыгыттың, каргыраның, хөөмейниң алды хевирин күүседир, тыва улустуң аас чогаалын Американың чонунга таныштырар, пропагандаалар дээш барган мен.

Фестивальдың киржикчилери Вашингтон, Нью-Йорк, Харрисберг, Лоуэлл, Хартфорт, Джон болгаш өскедаа хоорайларга концерттерни көргүскен. Көрүкчүлер хейү-биле чыылган, олар улустуң аас чогаалының күүседикчилериниң номерлерин улуг сонуургалбиле көрүп, таныжып ап, мындыг кайгамчык уран чүүлгө канчап өөренип алганын, янзы-бүрү тааланчыг аллгалар кайыын үнүп турарын, кандыг аъш-чем чимирин, амыдыралын, ажылжын сонуургап айтырган. Бир чамдыктары каргыраалап, сыгыртып өөредирин оон дилеп турганын хөөреп чугаалаар кижи болду. Олар кижи бүрүзү-ле уран чүүлдүң ол нарын хевиринге дораан өөрени бээр деп бодааннар. Херек кырында ындыг белен чүве кайда боор. Тываның төлөзинин кеткен бөргүн, тонун, дошпулуурун (ону Сүт-Хөлде Маржымал кылган) чыылганнар аажок чарашсынып, сонуургап, чамдыктары улуг өртек-биле (доллар-биле) садып алыр күзелин безин илередип турганнар. Бо бүгүден алгаш көөрге, Олег тергинин эки ойнап, сыгыртып, каргыраалаар, хөөмейлээр талазы-биле американнарны магалаткан. Азия диптин төвүнде шак мындыг онза талантылыг кижилер чурттап, ажылдап турарын ол пленкага бижиткен, оон даартазында ону радиога дамчыткан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Олег Куулар «Диско-фолк-фестиваль» аттыг бедик шаңналды алгаш, Тываэзыче чаныып келген.

Американың хөй санныг солунналарының, журналдарының, радиодамчыдылга болгаш телевидение коңнааларының журналистери Олег Куулардан интервьюларны алгаш, солуннарга, журналдарга парлаан, радиога, телевидениеге дамчыткан. Оон чуруун база солуннарга, журналдарга берген. Вашингтонга Олег Кууларның сыгыдын, хөөмейин, каргыраазын радио черинге пленкага бижиткен, оон даартазында ону радиога дамчыткан.

Улустуң аас чогаалының чыыкчызы К. Левин 1987 чылда бистиң республикага чорааш, тыва улустуң аас чогаалының дээжилерин пленкага бижидип ап чорааш, дыка хөй аас чогаал күүседикчилери-биле таныжып алган, оларның аразында Олег база бар. К. Левин анаа ужуражы бергеш аажок өөрээн, ажылжын, амыдыралын, уран чүүлге чедиишкиннерин сонуургаан. Америк эртемден тыва аас чогаалындан 30 хире номерни бижээн пленканы Кууларга белекке берген. Пленканың хавын чараштыр каастап кылган, ыында Бай-Тайгала улустуң аас чогаалының хоочун күүседикчизи Идамчап Хомушкунуң фото-чуруун парлаан чорду. Ол пленканы бистерге Олег дыннаткан. Оон хамның хамнаанын, сыгыттыы, улустуң ырларын болгаш өскелерни-даа дыннадывыс.

Куулар Олег Америкага баргаш, эвээш эвес эш-өөрлүг болганын чугаалап олурду. Хөгжүм талазы-биле эртемниг Тед биле культура ажылдакчызы Джонну (ат, фамилиязын шын бижирин билип албаан) мактаар кижи болду.

— Вашингтон хоорайга турган бис, ынчан, сентябрь 6-да мээн төрүттүнген хүнүм чүве. Ону кымга-даа ыыттавас-тыр, демдеглевестир деп шиитпирлеп алдым. Чүге дээрге ону менден өске билир кижи бар эвес. Кежээ гостиницага очулдурукчум Илья Евстскреев-биле олурувуста, Тед бир хөрээжен кижи (кадайы болган) эдертип алган кирип келгеш, төрүттүнген хүнүм таварыштыр изиг байыр чедирерге, кайгай берген мен. Оон соонда бистерге амданныг чемнеринн『 (боттары белеткеп алгаш келген), арага-дарызының дээжизин сөннээннер. Мээн допчу намдарым ында бар болгай, мээн төрүттүнген хүнүмну оон билип алган болду. Ажылывыска, амыдыралывыска, ынак уран чүүлүвүске хамаарыштыр ажыт-чажыт чокка, сагыш-сеткилге киир хөөрешкен бис. Американнар ноочут хүндүлээчел улус-тур — деп, Олег менээ чугаалаан.

Моон сонгаар бот-тывынгыр артист кандыг соруглалыын сонуургаан мен, ол мынчаар харыылады.

— Мээн кол-ла соруулгам тыва улустуң сыгыдын, хөөмейин, каргыраазын улам сайзырадып тургаш, ону пропагандалары болур. Американнар мени тыва улустуң бо ховар уран чүүлүн улуска башкылап, өөредири-биле эллээн каш чыл АКШ-ка ажылдаарын дилеп турдулар. Аңаа чөпшээрешпедим. Кижиниң Төрээн чурту, ажы-төлү, дергүл-төрелдери эргим-не болгай. «Тыва» ансамбльге ажылдаксаар изиг күзелдиг мен, деткимче, дуза көргүзер чүве болза, чогум-на чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар черим ол-дур ийин.

Моон мурнунда ол «Тыва» ансамбльге ажылдап тургаш, чурттаар бажын чогубиле совхозуче чоруй барган. Олег үш уруглуг, улуг оглу Буян 12 харлыг, адазының талантызын дөзеп, салгап алган, көрүлделерге, фестивальдарга доктаамал киржип турар. Келир чылын Олег оглу-биле кады келирин американ өөнүктери чалаан.

Ховар талантылыг Олег Кууларга Тыва АССР-ниң Культура министерствозу деткимче, дуазны көргүзүп турган, дорту-биле чугаалаарга, чурттаар бажыдан бергеш, оон күзелин ёзугаар «Тыва» ансамбльге чоокку үеде ажылдадып киирери ноочут күзенчиг. Солуннуң хөй санныг номчукчулары ону деткиириниге бүзүрээр мен. Олег Куулар чаа-ла үжен хар айып чоруур, ол хөй үүлүү кылып болур аргалары, күжү, талантызы бар. Ынчангаш аңаа чедиишкинни күзеп чаалы.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Олег Куулар. Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

«БУУРА»: АМГЫ ҮЕЗИ, СОРУЛГАЛАРЫ

Өөвүс ишти хөй кижи турган. Ынчан ачамның ырак, чоок өскүс дуңмалары базала бистиң өөвүске турган чүве. Ынчангаш-ла ындыг турган боор бис, кыштың узун болгаш соок кежээлериниде чамдыктарывыс даалы, а өскелеривис шыдыраа ойнаар турдувус. Харын-даа аттаралар аксы ойтур салгаш, оон бир чартыынга ыт-шыдыраа, буга-шыдыраа чуруп, сну база ойнап турганын эки билир мен. Сөөлүнде барып, уттура-уттура оон база-ла салдыкпастай берген мен. Шыдыраага мээн хандыкшылым ынчаар эгелээн.

А кажан школага келгеш, алээди апаргаш, Константин Балчый-оол, Александр Чылбак-оол, Орион Дендил, Монгуш Көрген-оол башкыларымның латин үжүктербиле бижип каан шыдыраазынга оларга улай-улай уттуруп чорааш, чамдыкта оларны удуптар болу бергеним, мени улам хей-аът киргген.

Шак-ла ынчаар шыдыраа нарын болгаш үнелиг оюн-дур деп чүвени биле берген мен. Шыдыраа кижиге чогаадыкчы орукту айтып, оюн үезинде стратегияны болгаш тактиканы ажыглап, ханы болгаш солун харыы тыварынга дузалап, угаан-медерел сайзыралынга идигни берип турар дээрзинге бүзүредим. Ол ылаңгыя угаан ажылы ышыр, чогаадыкчы ишчиге оюң ажыктыы шуут кызыгаар чок. Чамдык эштериң шыдыраа спортун. анаа-ла күш-культура-дыр ол дээр бодалыга шуут удур болгаш оларны черле деткивес мен.

Бистиң «Буура» шыдыраа клувувус «човуланга» төрүттүнген дизе частыыр болбас ийин. Чүге дизе, моон мурнунда чылларда районга шыдыраа федерациязын хөй катап тургузуп келзе-даа, оон структуразын толаратпайн, устав чок болганындан, ону удуртуп-башкаар кылдыр хөй-ниитичилерни сонгуп, томуйлап каарга-даа кайыын, күүдеп-даа деткимче чок турганындан чоорту оон оду имистелип ежүп калган.

Бо чылдың февраль 17-де ынчангы район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы турган Т. С. Оюннун партия райкомунун инструктору А. А. Саттың киржилгезибиле районнуң алдан чыгыы шыдыраачылары чыглып, бирги тургузукчу конференцияны эрттирген. Анаа районнуң шыдыраа федерациязын, «Буура» шыдыраа клувун тургускан. Эң-не кол документ — федерацияның уставын бадылаан. Ажылчын, күүсекчи органнар сонгуттунган.

Федерацияга ынчангы «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң удуртулгазы, ында профэвилел комитеди дузалаан. Олар ойнаар өрээлди, шыдыраалары болгаш шыдыраа шактарын тускайлап берген. Районнуң спорт комитеди он беш столду, үжен сандайны садып берген. Шыдыраа федерациязының тургустунганы-биле «Буура» шыдыраа клувунун шанналы дээш 26 эр, 5 хөрээжен спортчу аразынга баштайгы маргылдаа организастыг эрткен. Республика чергелиг судья Б. К. Дүүгбан ол маргылдааны бедик мергежилдиг удуртуп эрттирген. Ынчан анаа 12 кижи ийнги разрядтың нормазын күүсеткен.

Оон улаштыр районга шыдыраа маргылдаалары удаа-дараа болуп турар апарган. Блиц-турнирлер база үргүлүг болуп турар.

Шыдыраа

Республиканың шыдыраа федерациязының ачызында (даргазы Л. А. Мохов) бистиң «Буура» клувувустуң шыдыраачылары делегей чемпиону чораан Михаил Таль-биле ойнаар аргалыг болган. Орта чоргаарланып турар бис. Сураглыг шыдыраачы-биле ойнаанывыс биске аас-кежик болуп арткан.

Июнь айда чарыштыг кожавыс Чөөн-Хемчик районунуң шыдыраачылары-биле ужурашкаш, тиилелгени чедип ап, беш сан ажыр ойнадывыс. Июль айда бодувустуң чогаадыкчы отчёдувус кылдыр «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң шыдыраачылары-биле ужуражылга эрттирдивис.

Район федерациязының болгаш «Буура» шыдыраа клувунуң сорулгазының бирээзи — бо өөредилге чылында районнуң школаларынга көргүзүг болгаш чаңгыс кижи хары угда хөй кижиге удур ойнаарын тускай график үзүгаар эрттиреринн көрүп турар. Школаларга белгүмнерни, совхозтар төптеринге шыдыраа клубтарын организастаар, оларга методиктиг дузаны чедирер бис.

Чөн ортузунга шыдыраа спортун суртаалдаар, чоокку ийн-үш чыл иштинде ону районга массалыг болдурар бис. Бо чылын шыдыраага бир кандидатты белеткээрин көрген. Дараазында беш чылда спорт мастеринге ийн-үш кандидаттыг, бир спорт мастерлиг турарын планнап турар. «Буура» клубтун баазазынга тыва шыдыраанның буга-шыдыраа, ыт-шыдыраа ышкаш хевирлерин нептередир бис. Шашки, чүс характыг шашки оюннары клубтуң ажыл планынга база кирер.

Бо бүгүүн чаңгыс кижи кылып шыдаазы билдингир. О: ажылдарга идецкейлиг хөй-ниитичилерни киирештирер бис. Ындыглар бисте өскүш эвес. Оларга АКМКның кол инженери В. И. Хертек, культура ажылдакчызы И. А. Мохов, хоорайның күүском даргазы М. К. Анай-оол, «Ак-Туруг» совхозта МТМ эргелекчизи Н. Х. Шамыш, райпода А. Н. Радченко, пенсионер М. С. Спирин болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир шыдыраа клувун дерип, оон доктаамал ажылдаарын чедип алыр бис. Бо талазы-биле дилээшкиннер, саналдар бар.

Бир-тээ, «Буура» шыдыраа клувунуң моон соңгааргы сорулгаларының дугайында чугаа чоруп турар чүве болганда, бистиң хомудалдарывыска доктаар бодалдыг мен.

Федерацияның бүгү планнары, харын-даа келир үези чок болур чыгыы болу берген. Оон оон ыңайгы салымын район Совединиң күүскомунга уставывысты бадылап турда, спортка кандыг-даа хамаарылга чок эштериниң саналынга алыскаш, ону даргалап турган Б. С. Седей оон мурнунда меңээ боду үш катап ол уставты ыяап-ла бадылап баар бис. мен хей-ниитии организацияларын деткиир мен деп аазап тургаш, чаа-ла беш айлап турган уставывысты «бооň» тудуп каапты. Ам канчаар, оон-биле кады соксаар эвес. Хөй-ниитии өгелээшкининге чүве болганда, шыдыраа спорту дээш, ону хөгжүдери дээш ажылдаар апаар бис.

Бир каш чыл болза, районнуң аныяк-өскени хостуг шагында шыдыраа колдуктап алгаш, кылаштажып чоруур апаа-ганга бүзүрээр бис. Ону ынчаар чедип алыры — федерацияның кол сорулгазы.

Шыдыраа федерациязының ажылын деткивес даргаларывысты оларның улус депутаттарынга соңгуттурган округтарының соңгукчуларын дамчыштыр билиндирип, саллар чедирер кылдыр дугуруштувус. А «Бууранның» ажыл-чорудулгазы улам шапкынчыыр, улам ханылап калбарар. Ону доктаадыр, боогдаар кандыг-даа күш турбас.

Салчак оол ОНДАР.

Улуг-Хем районнуң шыдыраа федерациязының президентизи.

ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң коллективинде 35 кижи бар. Партия эге организациязының секретары О. Д. Ойдупаапың чугаазы-биле алырга, «Шын» солунну бо хүнде 15 кижи чагыдып алган. Ол барык коллективтиң чартыы.

Рынок экономиказынче шилчиривис-биле холбаштыр, саазын өртээ өскенинден, чагыдылга өртээ ийи катап улгаткан деп чүвени билир болгай бис. Ынчаза-даа тургустунган байдал музей ажылдакчыларына чагыдылга кылырынга доктар болбайн турар.

Сөөлгү үеде солуннуларны көскүзү-биле эки талаже өскерлин, номчуштуг, солун, нарын айтыыглар кодүрген үүлдер үнүп турарын, шыырак журналистер бар апарганын чыылганнар демдеглээн. Чуртта, Тывада болуушкуннарны, амыдыралда шимчээшкиннерни, өскерлиишкиннерни солуннар чокта, ол ышкаш «Шын» солун чокка билип алыры берге, ынчангаш бо нарын үеде ону чагыдып алыры чугула деп, ажылдакчылар бодалын илереткеннер.

Оон-биле холбаштыр солун чедирилгезинде четпестер барын олар айытканнар.

Чижээ, Кызылдың тудугжулар суурунда чурттаан орар Людмила Куулар почта харжактары бажыннардан ырак, садыг чанында астыгнаныңдан келген солуннарның чамдык номерлери чок болур, солун чедирилгези үзүктелиишкинниг, бажыңын даштар болгаш ыыштар-биле дажаан. Доктаамал чурттан турар чери чок. К. Кызыл-оол, интернат-байында ажылдап турар В. Чаш-оол олар каразыттырып туттурганнар. Кайызыдаа эзирик турган.

Чадаана хоорайның чурттакчызы Р. Монгуш эзирип алгаш, Ак-Довурак хоорайның «Юность» магазининден кроссовка идиктерни эорлаарын оралдажып турган.

Таңды районнуң Сосновка суурга сентябрь 23-те билдинмес кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Алдынган зыл хоорайның чурттакчызы. 2 килограмм хөндүр чашманын олардан хурааган.

Чадаана хоорайның Чапаев кудумчузунга хөй удаа бижектедип өлүрткен кижиниң мөчүзү тыеылган. Когарааан кижи-биле кады арага ижип турган М. Донгак, О. Ондар каразыттырып, туттурганнар.

Чөөн-Хемчик районнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары «Чадаана» механизастаттынган каттыжыышкынның инженери Э. Саая биле «Коммунизмче орук» совхозтуң кол инженери Р. Монгуш олар эргедужаалын ажыглап, «Москвич» автомашинаның 4 дугуюн оорлаанын илереткеннер.

Кодээ ажыл-агый институдунуң кабинединден 128436 дугаарлыг «Башкирия» дээр сөзүглел кеводеди парлаар аппаратты оорлаан.

Кызыл-Мажалык суурга 76-35 ТВА дугаарлыг ИЖ-Ю-5 мотоциклди оорлаан.

Мага-ботка аар кемдээшкиннер чедиргениге каразыттырып турар А. Монгушту туткан. Ол Сүт-Хөл районнуң Ийме суур чурттуг.

Моон мурнунда дыннадыгда Чадаана хоорайда Чүргүй-оол кудумчузунга болган өлүрүшкүннүң дугайын дыннаткан турган бис. Каразыттырып турган В. Куулар милицияга боду чедип келген.

Ол хүн улусчу дружиналарның 67 кежигүнү дежурныйлаашкынче үнген. Автотранспортту эзирик башкарын чораан 5 чолаачы туттурган.

• • •

Сентябрь 26-ның дургузунда ИХМ-ниң дежурный кезээнге күрүнеңиң болгаш хуу өнчүнүң 11 сорлаашкынының, 1 хулиганнаашкынының, 2 кемдээшкин чедиришкининиң, 1 орук-транспорт озал-ондааның дугайында дыннадыг келген.

Тээли — Мугур-Аксы ужар самолетче пассажирлер олурып турда, Мугур-Аксы суурнуң чурттакчызы О. Очур-оолду туткан. Хынаашкын үезинде оон 4 килограмм хендир чашманын тылкан.

Каа-Хем районнуң Бай-Сөөт суурунга Ю. Захаровтуң бажыңын даштар болгаш ыыштар-биле дажаан. Доктаамал чурттан турар чери чок. К. Кызыл-оол, интернат-байында ажылдап турар В. Чаш-оол олар каразыттырып туттурганнар. Кайызыдаа эзирик турган.

Чадаана хоорайның чурттакчызы Р. Монгуш эзирип алгаш, Ак-Довурак хоорайның «Юность» магазининден кроссовка идиктерни эорлаарын оралдажып турган.

Таңды районнуң Сосновка суурга сентябрь 23-те билдинмес кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Алдынган хемчеглериң түңнелинде өлген кижиниң ат-сывын тодараткан. Ол Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суур чурттуг Б. Ондар болган. Өлүрүшкүнге каразыттырып турар кижини база илереткен. Ол Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы В. Оржак болган.

Кызылга А 62-64 ТВ дугаарлыг «Москвич-4124», Барыын-Хемчик районга Х 24-47 КЭ дугаарлыг «Москвич-2140» машиналарны оорлаан.

Анатолий САДОВОЙ.

Милицияның капитаны.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Сентябрь 24-те хоорайларның болгаш районнарының иштики херектер килдистериниң дежурный кезектериндек бир өлүрүшкүн, бир күштеп чазаалаашкын, 3 хулиган херек, күрүненің болгаш хуу өнчүнүң 17 оорлаашкынының, 9 үптээшкин дугайында дыннадыг келген.

• • •

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

РЕСПУБЛИКАНЫҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ ОКТЯБРЬДА ШИИЛЕРИНИҢ РЕПЕРТУАРЫ

55-КИ ТЕАТР СЕЗОНУНУҢ АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Октябрь 11, 12. В. Көк-оол «Хайыраан бот» (ийи кезектиг драма).

Октябрь 13, 14. В. Серп-оол «Энесай-Мерген» (ийи кезектиг шулуглел-легенда).

Октябрь 17. Ч. Ондар «Ханныг истер» (Ийи кезектиг трагиктиг притча).

Октябрь 18. Г. Канчели «Хануманың төөредиглери» (Музыкалыг комедия).

Октябрь 19. В. Шекспир «Он ийиниң дүнезинде азы чүү күзей-дир силер» (Беш кежегелиг комедия).

Октябрь 20. М. Көжелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 21. «Балет кежээзи» (Тыва тоол).

Октябрь 27, 28. Г. Фигейредо «Кул» (ийи кезектиг трагикомедия).

УРУГЛАРГА:

Октябрь 14, 21. М. Көжелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 28. С. Михалков «Бардам тоолай» (Тоол).

Шиилериниң эгелээри: Хүндүскүзү — 12 шакта. Кежээкизи — 19 шакта.

Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар. Телефоннары 2-25-49, 2-35-88.

Тыва болуктүн кол режиссеру — Ирина Лопсан.

• • •

Республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга план киллизиниң начальниги, «Д» категориялың чолаачылары, хеп азар черниң ажылдакчылары, кассир - администраторлар, техник-электрик, улуг инженер-механик дүрген негеттинип турар.

• • •

Республиканың Каа-Хем районунуң «Улуг Октябрь», «Бурунгаар», «Кызыл тук», «Бүрен», Таңды районунуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Коммунизмниң херели», «Революцияның чалбыыжы», «Россия», С. Тока аттыг, Сүт-Хөл районунуң «Октябрьның 30 чылы», К. Маркс аттыг совхозтарынга ажылдаар дараазында мергежилдериниң специалистериниң негеттинип турарын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели дыңнадып тур: кол зоотехниктер, кол агрономнар, кол экономистер, кол бухгалтерлер, кол инженер-механиктер, кол мал эмчилери, проработар, тудуг инженерлери, электрик-инженерлер.

Ажылдап барган специалистерни чурттаар бажыңбиле хандырар.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 2. Телефон № 3-12-64.

• • •

Бо чылдың сентябрь 16-да Хандагайты суурга байырлал үеэнде күреш болуп турда, ак өнүүг ВАЗ 21063 А 10-90 ТВ дугаарлыг машинаны оорлап мунган.

Онзагай демдектери: пассажир олурар талазының артыкы эжинде 5-6 см узун дургаар оюк чер бар; мурнуку сонгазы ортузундан бүгү талаларынче тигилин берген, ынчангаш көк изолента-биле арты, иштинден чыпшырып каан.

Бо машинаны көрген, билген адыг дыңнаан кижи чурттап турар черинин милициязын таварыштыр улус депутаттарының Өвүр район Совединиң күүскомунун иштики херектер килдизиниче дыңнадырын дилеливис.

Машинаны тывышкан кижи шаңналдыг болур.

• • •

«Спутник» дээр туризм бюрозу бо чылдың ноябрь айында дараазында хоорайларже туристи белүктерни чоруларын школачыларга болгаш аныяктарга дыңнадып тур:

Новосибирск — 10—15, 15—20, 20—25, 25—30, 30—декабрь 5.

Ленинград — 12 — 17, 17—22, 22—27, 27 — декабрь 2.

Алма-Ата — 4—9, 18—23.

Калинин[illegible] — Клайпеда — Вильнюс — 13—20.

Румынияда «Калимешешть» дээр курортка октябрь 13-тен ноябрь 3-ке чедир амнедир путёвкалар база бар. Чигир аарыглыг болгаш ижин-шөйүүдү, бүүгектер болгаш сынный аарыг кижилер эмнедир.

Путёвканың өртээ баары, кээриниң орук хөлөзинин-биле кады 785 рубль.

Бюроның адреси: Кызыл, Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, кабинет 16.

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 Делегей улустарының чогаадылгазы. 9.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.55 «Кинопанорама». 11.25 «Браво, Паваротти!». 12.30—13.10 «Ye». 15.35 «Телевидение — уругларга». Уруглар телепрограммаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалының түңнелдери. 16.35 «Манчжурия». Телеочерк. 17.30 А. Дришевтин концерти. 18.30 «Ye». 19.00 «Бир эвес силернин харыаар...» 19.45 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 15-ки сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ-ниң дыңнадыындан. 21.45 «Ол болган... болган...». 22.15 «Кижилер делгерезин». «Көрүүшкүн» дамчылгага капсырылга. 23.15 Медээлер. 23.30 — 23.50 «Иелээ». Даштыкы эстрада артистериниң концерти.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таныылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва — Орус күрүнеңиң наймысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Литература. 6 класс. Басня дугайында. 11.00 Эрудиттерге дамчыдылга. 12.10 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.00 Телефильм. 14.20 «Ужуп үнериң соңгаарлаткан». Уран-чечен фильм. 15.35 «Чалгыглар кырлап маңнаар кыс дугайында». Телефильм. 15.55 Фильм-концерт. 16.25 «Браво, Бравушки!». 17.00 «Москва — Сиэтл». Хөгжүмүүт чурумал. 17.25 И. Грабарьның мастерскаязында.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Бодалдар белдири». 18.40 Медээлер. 18.45 «Тыва телевидение чалап тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Бүгүдеге спорт». 20.35 «Даштан кылган кружева». Телефильм. 20.45 Коллаж. 20.55 К. А. Кулька ойнаар. 21.30 ССРЭ-нин Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-нин Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 00.50—02.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Арарат».

ҮШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 Москванын уруглар танцы коллективтериниң конкурузу. 18.30 «Ye». 19.00 «Улуг Петр». Телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

СЕНТЯБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полуночный голос» (КНР) 9.20, 11.20 13.20, 15.20, 17.20 (кинопаворама) 19.50 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ох, уж эта Настя!» 9.00, «Достойные республики» (2 серялыг) 10.40, 13.20, 20.00, «Богдитя» (Индия) 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Красные дьяволята» 14.20, «Торможение в небесах» 16.30 (узаткан), 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Собственными стараниями» (2 серялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийки амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээлге 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң галачы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу бажын № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 498.